

בימי המנדט

יציאת הבריטים

דיון ביקורתי על היסטוריוגרפיה מצמצמת

מאיר אביזוהר

יציאת הבריטים מארץ-ישראל היא נושא מרתק, שימשיך ככל הנראה לשובות את התעניינותם של לומדי ההיסטוריה, ויחד-עם-זאת יחזור ויציב בפניהם סכנה של הקלעות לאנכרוניזם, פרי השפעה של אמונות ודעות לגבי שאלות ההווה. באיזו מידה היסטוריוגרפיה הדנה במחלוקות שניטשו בעבר סביב 'המאבק', 'המרי' ו'המרד' מושפעת מהשקפותיהם של כותביה בשאלות שנויות במחלוקת כיום? נראה, כי ספרות המחקר על יציאת הבריטים מארץ-ישראל היא דוגמה מובהקת לכך שהשפעה כזאת אכן קיימת. לכן אין זה מיותר להציב שוב ושוב תמרור אזהרה בדרכם של המעיינים בספרות זו, ולהצביע על כך שאורכת להם היתקלות ב'פזילה' אל עבר היוקרה העשויה לצמוח למחנה פוליטי זה או אחר מהערכות על התרחשויות שהביאו להקמתה של מדינת ישראל. ככל שהמחנות הנאבקים כיום על השלטון בישראל מתגבשים כתופעה מתמשכת, רב-דורית, גורם המסורת וההתרפקות על גיבורי העבר מתחזק והולך אצלם, ומי ראוי לתהילה יותר מאלה אשר גבורתם וקורבנם היו 'מגש-הכסף' לתקומת המדינה?

המונח 'פזילה' משמעו כאן מבט שאינו קושר את תופעות העבר להקשרן המידי, אלא מתייחס אליהן בתור לבנים בקונסטרוקציות שמחוץ להקשר הזה. הפזילה מבודדת אותן מהמכלול של זמן ובונה באורח אנכרוניסטי וסלקטיווי תמונה תואמת לאידאולוגיה, 'מטוהרת' מהערכות שיסייעו לאידאולוגיה יריבה ומעובדות 'בלתי-מתאימות'.

ראוי לעמת זו עם זו את התמונות ההן, המקובלות עדיין במידה רבה בזיכרון ההיסטורי שלנו. רובן לוקות בסובייקטיוויות – ולא רק מבחינת הזיקה המסורתית שהזכרנו, הפוליטית-ארגונית, כגון זיקה ל'הגנה', לאצ"ל, או ללח"י, אלא גם מבחינה לאומית כללית, קרי הן לוקות בסובייקטיוויות יהודית. לכן אנו חייבים לעמת את רכיביהן של אותן התמונות השונות שהצטיירו בזמנו לעיניים יהודיות גם עם זוויות הראייה של הבריטים ושל הערבים, כדי לקרב את ההיסטוריוגרפיה של תקומת ישראל אל ההתרחשות עצמה, בשלמותה.

במיוחד הדברים באים לערער על החלקיות, כמעט חד-צדדיות, בתאור הדרך ההיסטורית הגדולה שהתרחשה בארץ-ישראל בשנים 1946–1947. במסגרת הערעור הזה נבחן תזה מקובלת, החוזרת ונשנית בחיבוריהם של חוקרים שאפשר להגדירם כמשתייכים ל'אסכולת אצ"ל'. הם מקבלים כמעט בתור אקסיומה את התזה כי שרשרת הפיגועים שאצ"ל ולח"י התמידו לבצעם אחרי פרוקה של תנועת המרי המשותפת עם 'ההגנה' ביולי 1946 היא שהייתה הגורם העיקרי לכך שבריטניה הסתלקה מהשלטון על ארץ-ישראל. התזה של חוקרים אלו מתייחסת לשני שלבים של קץ המנדט: הראשון שבהם הסתיים בפברואר 1947, בהחלטה להעביר את הבעייה לדיון באו"ם, והשני בהחלטה שנפלה בספטמבר של השנה היא לפנות את הארץ.

נעסוק אפוא בתהליך המדיני שהתפתח עד להחלטה להעביר את הבעיה לאו"ם, ונבחן את הקשר שבין מצב הביטחון הפנימי בארץ אחרי ההחלטה היא ובין דיוני האו"ם שבאו בעקבותיה, גם נִיחַד דיון ההחלטות ולהצהרות הבריטיות מספטמבר 1947 בדבר פינוי ארץ-ישראל; אולם לפני כל אלה יש להקדים ולהתייחס לגורם שאינו נזכר כמעט בספרות המחקר של 'תנועת המרי' ושל 'המרד', ובעקבות אֶזְכוּר זה נוכל להִדְרֵש לביקורת הבטים מתודולוגיים אחדים של הגישה שהגדרנו ככותרת המאמר כגישה מצמצמת.

הגורם הנעלם

על דרך החידוד הבאה לסבר את האוזן, אפשר לומר כי מבחינת ההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ-ישראל הערבים אינם קיימים – כל עוד הם אינם יורים. הדברים נכונים במיוחד לגבי האסכולה ההיסטוריוגרפית הממשיכה את תפיסת האצ"ל. ההסבר המקובל עליה היה, כי הערבים הפלשתינים התמלאו יראה ופחד כלפי אותו כוח יהודי שבא לידי ביטוי בפעולות 'המרד' ו'המרי' ויראתם שיתקה כליל את יכולתם להיות גורם מדיני בשנים 1944–1947. מבלי לשלול את ההערכה כי הכוח היהודי עשה רושם כביר על הערבים בהתמודדותו עם כוחות הביטחון הבריטיים, נצביע כאן על כך שהערבים לא נעלמו מהזירה המדינית; לא רק שלא נעלמו – הם היו הגורם העיקרי שהשפיע על המדיניות הבריטית.

את ההתעלמות הגמורה מן העובדה שהערבים הפלשתינים היו גורם מדיני בעל-משקל אפשר להגדיר כגישה מונולוגית. גישה זו מיחדת לערבים בשנים הנדונות כאן תפקיד סביל: הם היו נמען להודעות הרתעה ואזהרה, ואם הם אינם עונים, סימן שאינם קיימים כתור גורם במאבק על הארץ. הם נדרשו לא להתערב, ואי-התייחסותם לדרישה נתפסת כפסיוויות. לפי גישה זו המאבק על ארץ-ישראל היה מאבק דו-צדדי, יהודי-בריטי.

בכתבי 'אסכולת אצ"ל' התפיסה המונולוגית מזדקרת לעין מִיָד. בחיבורו רב-הכרכים מערכות הארגון הצבאי הלאומי כתב דוד ניב על התקופה שאנו עוסקים בה כאן, כי בהכרזת המרד הוצא הגורם הערבי 'מכלל הגורמים הפוליטיים והצבאיים בארץ-ישראל'. בקיץ 1944, חודשים מעטים אחרי תחילתן של פעולות הפיגוע נגד מתקנים של ממשלת המנדט, פָּרְסַם אצ"ל כרוז 'אל שכנינו הערבים'. בין השאר נאמר בו [ערבית, התרגום לפי ניב]: '— — — מלחמה זו לא נגדכם היא מופנית, אין אנו

רואים בכם אויבים. ... בארץ-ישראל יש די מקום גם בשבילכם ... וגם בשביל מיליונים יהודים שאין להם חיים אלא בארץ זו'. דומה שהגישה המונולוגית הגיעה בכרוז זה למיצוי מובהק לא רק מילולית אלא גם סמלית, בכך שבראש הכרוז הוא הופיעה ססמת 'רק כך' מוטבעת על מפת שני עברי הירדן. כך סיכם דוד ניב את דיונו על הכרוז ההוא: 'מדיניות זו נשמרה בקפדנות עד ל-29 בנובמבר 1947, שעה שחזרו והופיעו הערבים בזירה הארץ-ישראלית בתור גורם פעיל'.¹

השאלה שלא נשאלה בכל הדיונים על 'המרד' ו'המרי', דומני, היא מדוע היה אז על הערבים להפעיל כוח או אפילו לאיים בהפעלתו?

אין ערעור על הקביעה החוזרת ונשנית שהנהגת הפלשתינים נקלעה למצב מביך, אחרי שהתייצבותו של המופתי לצד מוסוליני והיטלר נמצאה שגויה מבחינתם. בראשית 1944 היה ברור כי מעצמות הציר מובסות, ובזירת המזרח-התיכון – על אחת כמה וכמה, אולם נשאר בתוקפה השאלה אם היה אז היגיון כלשהו מבחינתם של הפלשתינים להתערב במאבק הבריטי-יהודי המתעורר. אמת, הנהגתם הראשית ניוקת מן העובדה שהיא העדיפה את גרמניה על-פני בריטניה, אולם עדיין נותרה בתוקף מדיניות הספר-הלבן, שהם השיגו ערב המלחמה בעזרת מגיניהם, מנהיגי המדינות השכנות. ערביי ארץ-ישראל קיבלו אז את המדיניות הבריטית ההיא, תחילה בהיסוסים ואחר-כך בהשלמה מלאה. ועד מהרה נאחזו באותו ספר-לבן ממאי 1939, ראו בו התחייבות כלפיהם ועמדו על קיומו. הם עשו זאת חרף הצהרות קיצוניות נגד השהיית העצמאות הערבית לתקופת מעבר ניכרת, בת עשר שנים כג'רסת הספר-הלבן, ונגד המשך העלייה, אפילו זו המקוצצת והמוגבלת לחמש שנים כהמלצת אותו מסמך.²

בגמר מלחמת-העולם באירופה באביב 1945 נותרה עדיין מדיניות הספר-הלבן בתוקפה, ואפשר להניח כי כמו היהודים גם הערבים חיכו לתוצאות הבחירות בבריטניה, וכמותם המתינו לראות אם גם הממשלה החדשה תדבוק במדיניות זו. היהודים המתינו בתקווה, ובהחלט יתכן שהערבים חיכו בדאגה. לא עבר יותר מחודש-וחצי למן הקמתה של ממשלת הלייבור והיא עלתה על דרך של אי-ביטול הספר-הלבן. ב-8 בספטמבר 1945 הוגשו במסמך פנימי חסוי מסקנות של ועדה קבינטית שמונתה לנסח מדיניות ארץ-ישראלית. עיקרן היה: לא לבטל את הספר-הלבן, לא להרשות עלייה המונית כדרישת המנהיגות הציונית, ובמפורש: להגביל את מכסות העלייה להקף החודשי שנקבע בספר-הלבן ולהשתדל להשיג הסכמה ערבית להמשך מוגבל זה של העלייה.³

יושב-הראש של הוועדה ההיא היה אותו הרברט מוריסון (Morrison) שבהיותו באופוזיציה נשא נאום חריף נגד הספר-הלבן והצהיר כי אם תעלה מפלגתו לשלטון, היא לא תראה עצמה מחויבת למסמך הזה.⁴ חבר אחר בוועדה, שר האוצר החדש יו

1. ד' ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, ד, תל-אביב 1973, עמ' 13-14.
2. י' נבו, 'דחיית הספר הלבן של 1939 על-ידי המנהיגות הערבית הפלסטינית: פרגמטיזם מדיני או "בכיה לדורות"', בתוך: מ' אביזוהר, י' פרידמן (עורכים), עיונים בתכניות החלוקה 1937-1947, קריית שדה-בוקר 1984.
3. Public Record Office (PRO), CP (45) 156.
4. הוא אמר זאת ב-23 במאי 1939 – בוויכוח שנערך על הספר-הלבן בבית-הנבחרים הבריטי.

דולטון (Dalton), היה גם הוא עד אז תומך בלתי-מסוייג ברעיון הציוני.⁵ הוה אומר: הגישה שהוועדה המליצה עליה לא תאמה בשום פנים להשקפותיהם הקודמות של שני השרים הבכירים ההם. הוועדה הקבינטית הבריטית קבעה:

עמדת מדינות ערב כלפי כל החלטה שאפשר להגיע אליה היא בעלת חשיבות ממדרגה ראשונה. ... לרוע המזל עתיד ארץ-ישראל הוא שאלה חשובה בעיני הערבים. ... כפיית מדיניות [שהם מתנגדים לה], במיוחד בעניינים שיקנו להם פתחון פה לטעון כי הייתה כלפיהם הפרת אמונים, עלולה לא רק לערער את מעמדנו אלא אף טמונה בה סכנה של קץ שיתוף-הפעולה שהאינטרסים האימפריאליים שלנו תלויים בו במידה כה רבה.

הוועדה העדיפה במפורש את הבחירה בצרה הפחותה – 'התנגשויות מקומיות עם יהודי ארץ-ישראל, כדי להמנע ממהומות נרחבות בקרב הערבים ברחבי המזרח-התיכון וייתכן אף בקרב המוסלמים בהודו'. הוועדה העריכה, כי לטיפול במהומות ערביות כאלה יִדְרְשו כוחות בריטיים גדולים יותר פי שניים או שלושה מאשר לטיפול במרי יהודי. הערכות מאוחרת יותר של ראשי הצבא היו שהתקוממות ערבית תצריך כוח דומה לזה שיִדְרְש לדיכוי התקוממות יהודית. עם-זאת ראשי הצבא הבריטי קבעו לאורך כל התקופה הנדונה כאן, כי יש להמנע בכל מחיר מהתקוממות ערבית ולאוו דווקא משום האיום הצבאי הישיר הטמון בה, אלא משום שהיא תסכן עורקי תחבורה ומשאבי נפט. אפשר אפוא לשאול באורח רטורי: האם הייתה לערבים עילה להתקומם? ואפשר להשיב: עיקרה של המדיניות הבריטית היה שלא לספק להם עילה כזאת.

הגורם הערבי החל להתעורר מההשלמה הנוחה-לזמנה עם הסטטוס קוו כאשר נפתח פתח לשינוי, בעקבות מינויה של ועדת החקירה האנגלית-אמריקנית. המינוי ההוא היה חלק ממדיניותו הארץ-ישראלית של שר החוץ בּוּוִין, אשר ביקשה לשמור על ידידותן של הממשלות הערביות ובו-בזמן למנוע מחלוקת עם ארצות-הברית. הדבר לא היה פשוט: שתי מטרות אלו היו כמעט דבר והיפוכו, שכן האחת חייבה לצמצם את העלייה, ואילו השנייה הועמדה בפני תביעה עקשנית של הנשיא טרומן להעלות מאה-אלף יהודים משארית הפלטה בתוך זמן קצר. דובר על משך של שנה אחת. לעומת-זאת ממשלות ערב סרבו לתת הסכמה מפורשת אפילו ל-18 אלף עולים בשנה.

זמן-מה הצליחה המדיניות הבריטית לדלג על המכשולים. הערבים אומנם לא נתנו הסכמה מפורשת, אך בדעבד השלימו עם המשך העלייה לפי שיעורי הספר-הלבן, אף-על-פי שהמסמך ההוא התנה את המשך העלייה בהסכמה ערבית. המדינאים הערבים נמנעו מעימות עם ממשלת הלייבור על המשך מוגבל של העלייה. כך נשמרו מכסות הספר-הלבן והונפקו 1500 רשיונות עלייה מידי חודש במשך שנתיים נוספות ויותר. מדינות ערב התנגדו בלשון רפה, כדי לצאת ידי חובה, אולם למעשה השלימו

5. י' גורני, הקשר הדוי-שמעי, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 291, 294, 308.

עם כך. היה ברור כי הקף כזה של מכסות עלייה לא ישנה את המאזן הדמוגרפי בארץ ישראל ולכן לא הייתה להן משמעות מדינית.

גורמים שונים החלישו את ההופעה הערבית בחודשי עבודתה של ועדת החקירה האנגלית-אמריקנית: בין השאר – ההתרוצצות הפנימית בקרב ערביי ארץ-ישראל; אולם היריבויות המפלגתיות והמאבקים האישיים לא מנעו שתי תופעות, שתגברו זו את זו: שובם של המופתי ואנשיו לראשות הוועדה הערבית-העליון והסכמה כללית על מדיניות בלתי-מתפשרת, שעיקרה היה התנגדות החלטית של ערביי הארץ לכל עלייה יהודית, יהיו ממדיה אשר יהיו, ואי-הסתפקות בפחות מאשר הקמת מדינה ערבית אחידה בפלשתיין השלמה, ומיד⁶. על הוועדה האנגלית-אמריקנית עצמה דיברו ערביי ארץ-ישראל בשפה אחת ובדברים אחדים: 'ערביי פלשתיין עייפו מוועדות ואין הם מסכימים שעניינם יהיה שוב נשוא לבדיקה על-ידי ועדות כאלה'. הם שללו את המשך המנדט, התנגדו להמרתו בנאמנות והכריזו כי לארצות-הברית אין זכות להתערב בשאלה. הדוברים הפלשתינים הודיעו כי ילחמו על זכויותיהם.⁷ למן פרסום ההמלצות של ועדת החקירה האנגלית-אמריקנית בסוף אפריל 1946, אפשר למצוא בתיעוד הבריטי הדים לאזהרות הבאות לא רק מפי מנהיגים פלשתינים אלא גם ממדינאים בכירים בכירות ערב. הדברים באו לא רק מעירק ומסוריה, אלא גם מקהיר. כבר ב-2 במאי הזהיר מזכיר הליגה הערבית עזאם פחה במסיבת עיתונאים, כי ביצוע ההמלצה של הוועדה האנגלית-אמריקנית, לאפשר עלייה מדיית של מאה-אלף יהודים ממחנות העקורים, יתפרש ככניעה לטרור היהודי ויצוק שמן על המדורה. 'הערבים ילחמו', הוא הכריז.⁸ כעבור זמן-מה, ב-8 ביוני, הוסיף עזאם ואמר כי המרד הערבי שיפרוץ בארץ-ישראל יזכה לתמיכתן של המדינות הערביות.⁹ עוד ראוי להזכיר, בתור ביטוי קיצוני להתרשמות בריטית מאיומים ערביים, מברק ששיגר השגריר הבריטי בבגדד ב-14 ביולי 1946. הוא הזהיר כי אם תאמץ

6. המושב השני של מועצת הליגה הערבית, שנפתח בסוף אוקטובר 1945, קבע כי הספר-הלכן מ-1939 הוא מינימום הכרחי ותבע את הפסקתה המוחלטת של העלייה. א' סלע, 'שאלת ארץ ישראל במערכת הבין-ערבית' וגו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית 1986, עמ' 166.

7. הוועדה הערבית-העליון הוקם מחדש בנובמבר 1945, אחרי שמשלחת הליגה הערבית תיווכה בין האישים היריבים בהנהגה של ערביי ארץ-ישראל. עם שחרורו של דודן המופתי ג'מאל אל-חוסייני ממעצרו ברוך-זיה, הוכפף הוועד לשליטת משפחתו. המופתי עצמו ברח בסוף מאי 1946 ממעצר-בית בצרפת, התקבל בקהיר כאורחו של המלך וביוני חידש את פעילותו כראש הוועדה הערבית-העליון. שם, עמ' 174, 175, 183-190, 194-198.

8. מברק השגריר הבריטי בקהיר ללונדון מ-4 במאי 1946, PRO, FO 371/52520, E 4049. יום קודם לכן שיגר השגריר מברק על שיחתו עם עזאם, שאמר לו דברים דומים. Ibid., E 4026

9. מברק השגריר הבריטי בקהיר, 8 ביוני 1941, Ibid., FO 371/52528, E 5216

הממשלה בלונדון מדיניות ארץ-ישראלית מבלי להנעץ בערבים, תתהווה סכנה לחיי הבריטים הנמצאים בעירק.¹⁰

במשך השנה שעברה מאז פרסומו של הדו"ח נזקקו ראשי הצבא הבריטי פעמים אחדות לדיון, דיווח וניסוח המלצות על ההשלכות הצבאיות של מדיניות ארץ-ישראלית זו או אחרת. הם שבו וחזרו על אותם הדברים שחרצו את המסקנות שהגישה ועדת הקבינט בספטמבר 1945. תמצית ההמלצה החוזרת ונשנית של ראשי הצבא הייתה כי מוטב לסרב ליהודים ובלבד שלא להסתכסך עם הערבים.¹¹

ועדת התכנון המשולבת של הכוחות הבריטיים פרסמה ב-9 ביולי 1946 תחזית בדבר הארועים הבטחוניים הצפויים אם יבוצעו המלצותיה של הוועדה האנגלית-אמריקנית: 'תהיה התקוממות ערבית כללית בארץ-ישראל, חמורה יותר ונרחבת יותר מאשר ב-1936 וב-1938-1939'. התחזית הייתה שמדינות ערב יתמכו בהתקוממות הערבית במתנדבים ובנשק.¹² הוועדה של ראשי המטות אימצה כליל את ההערכה הזאת, וקבעה כי ביצוע ההמלצות יפגע באופן הרסני באינטרסים הבריטים. היא ניבאה 'תקופה ממושכת של אי-שקט ברחבי העולם הערבי, אשר השלכותיה הצבאיות יהיו מחרידות [Formidable].'¹³

די בהדגמות אלו כדי לקבוע, כי אם אומנם בעיניים יהודיות נעלמו הערבים כגורם בטחוני, לא כך בעיניים בריטיות. יתר-על-כן, היה עוד סוג של התעלמות יהודית מהגורם הערבי, שכותבי תולדותיה של 'ההגנה' לקו בה לא פחות מאשר כותבי מערכותיו של האצ"ל. התעלמות זו מובלעת באי-העלאת שאלה יסודית בסוגיית ההעפלה: מדוע השקיעו הבריטים מאמץ כה ניכר בלוחמה שניהלו נגד עלייה ב'?

נראה כי תחילה, בתשעת חודשיה הראשונים של ממשלת הלייבור מסוף יולי 1945 ועד אפריל 1946, העלייה הבלתי-לגלית לא הטרידה כל כך את הממשלה. לא קשה לנחש מדוע: בשל הקף המצומצם של העלייה הבלתי-לגלית, היא לא הייתה בעיה מדינית. מגמר מלחמת-העולם (באירופה) ועד ראשית 1946 הגיעו לחופי הארץ 898 מעפילים ב-8 ספינות קטנות ובינוניות. בממוצע – 112 מעפילים בחודש, דהיינו לא יותר מאשר 7 אחוזים מהמכסה החודשית שננקבה בספר-הלבן. רוב מעפילי 1945 הצליחו לחמוק ולהקנס לארץ מבלי שנתפסו. מספרם של אלה שנתפסו, 211, נוכה מהמכסה החדשית. ברור כי אלה גם אלה לא שינו באופן משמעותי את הקף העלייה.¹⁴

10. Ibid., FO 371/52539, E 6614. ראה התראות קודמות: ב-3 במאי הבריק השגריר, כי אין ספק שביצוע ההמלצות יביא לשפיכות-דמים, Ibid., FO 371/52521, E 4088; מברק שני שוגר ב-9 במאי, שם; ראה מברק נוסף של השגריר, Ibid., FO 371/52522, E 4279; ב-10 במאי הכריז העוצר העירקי, כי מימוש ההמלצות ישים קץ לידידות העירקית-בריטית. Ibid., FO 371/52523, E 4358

11. למשל: PRO, CAB 80/102, COS (46) 203; CP (46) 267

12. PRO, CAB 84, JP (46) 188 final

13. ב-10 ביולי, PRO, CAB 80/102, COS (46) 188 (3)

14. ספר תולדות ההגנה, ג, חלק שלישי: ממאבק למלחמה, תל-אביב תשל"ב, עמ' 1902 [להלן: סת"ה].

במרוצת 1946 השתנה המצב, תחילה באורח הדרגתי ואחר־כך באופן משמעותי ביותר. מספר המעפילים הלך וגדל, אולם עד לימים האחרונים של חודש מאי באותה שנה עדיין לא התייצבה ההעפלה כשאלה מדינית חמורה. רק ב־20 במאי הוזכרה ההעפלה בדיון הקבינט, אולם עדיין היא הוצגה כתור עניין שיש לטפל בו בדרך של ניכוי מספר המעפילים ממכסות העלייה החודשיות.¹⁵

סמוך לכך, ב־24 במאי, דיווחה המפקדה הבריטית המזרח־תיכונית על 78 אניות, שהיא חושדת כי מכינים אותן להסעת מעפילים.¹⁶ לחשדות אלו היה על מה לסמוך. במחצית השנייה של השנה היה ברור כי הקף ההעפלה מאיים למוטט כליל את הגבלות העלייה שנקבעו בספר־הלבן ולפרוץ את המכסה החודשית שנקבעה בו, 1500 לחודש. בחודש אחד, ביולי, הגיע מספר המעפילים שנתפסו ל־4178, ובנובמבר הוא הגיע ל־5120.¹⁷

הקבינט בלונדון וראשי הצבא שם ובקהיר החלו לייחס לנושא משקל כבד. בהעפלה כזאת היה טמון לא רק איום סמוי על אמינותו של השלטון הבריטי ועל יכולתו לכצק את מדיניותו בנושא העלייה; היא קיפלה בתוכה גם סכנה מפורשת שהתבטאה בדיווחי השגרירים מבירות ערב: המדינאים הערבים יראו עצמם מרומים, כך דוות, אם תתיר בריטניה ליהודים להקנס ארצה דרך הדלת האחורית.¹⁸ נכתב כבר על מאמצי הבריטים לבלום את ההעפלה, ולא רק בפעולה מודיעינית, ימית, אווירית ומשטרתית־חופית, אלא גם בפעולה מדינית שהתפרשה על פני בירות רבות. בחודשים ההם התמקד הלחץ על ממשלת איטליה, שדרכי הבריחה וההעפלה הובילו אליה, כדי שתמנע הפלגת ספינות מעפילים מחופיה. נכתב גם על הנסיונות הבריטיים, הכושלים ברובם, למנוע מספינות מעפילים שיט תחת דגל של מדינות מרכז־אמריקה, למנוע אשרות ממעפילים, לחסום את נמלי הים־התיכון, את נמלי הים־השחור ואף את נמלי צפון־אירופה ואמריקה בפני אוניות המעפילים.¹⁹ פחות תשומת־לב ניתנה למאמץ הבריטי 'להכות את ההעפלה בראשה', באמצעות הפעלת

15. 50 (46) CM, PRO, CAB 128. בשלושת החודשים ינואר–מרס 1946 הגיעו לחופי הארץ 1874 מעפילים בשלוש אוניות; בחודש אפריל לא הפליגה, ואף לא הגיעה לחופי הארץ שום אוניית מעפילים; ואילו בחודש מאי הגיעו שלושה שתיים מהן שהפליגו מל־הספצ'ה קיבלו בדיעבד רישיון להוריד את מעפיליהן בחיפה. בסך־הכל באו במאי 2680 מעפילים, וביוני – 2718. ראה סת"ה (לעיל, הערה 14).

16. 4914 E, PRO, FO 371/52526, ראה גם ישיבת ראשי המטות ב־29 במאי, PRO, COS (46) 150

17. בסך־הכל הפליגו ב־5 חודשים, יולי–נובמבר 1946, 13 ספינות עם 14,401 מעפילים, יותר מכפליים לעומת ששת החודשים ינואר–יוני. ראה סת"ה (לעיל, הערה 14).

18. ראה למשל דיווח השגריר הבריטי בבגדד למשרד החוץ ב־7 באוגוסט, PRO, FO 371/52551, E 7753. בדיון הקבינט ב־1 באוגוסט 1946 אמר ראש המטה הקיסרי, כי אם לא

תפסק ההעפלה מיד – תהיה התקוממות ערבית. PRO, CAB 128/6, CM (46) 77

19. מבין התעודות הרבות, כדאי לציין את ישיבת ראשי המטות ב־1 ביולי, PRO, FO 371/52535, E 6300, COS (46) 101, וכן את דו"ח ועדת התכנון המשולבת מ־23 ביולי

PRO, JP (46) 137, 1946

לחץ על המנהיגים הציונים המתונים כדי שיטילו את כובד משקלם למען הפסקת ההעפלה. הבריטים קשרו לכך את פניותיהם אל וייצמן ואל עמיתיו, כאשר דנו עמם על הצורך להגיע להסדר בדיונים יהודיים-בריטיים וערביים-בריטיים בלונדון נוכח החמרת המשבר בארץ-ישראל.²⁰

נכון, מבחינת הכותרות בעיתונים, החרפת המשבר הארץ-ישראלי התקשרה בעיקרה עם פיגועיהן של 'ההגנה' והמחתרות הפורשות; אולם מבחינתם של מעצבי המדיניות ומבצעי, הדרישה התקיפה שבאה מבירות ערב שבריטניה תבלום את ההעפלה השפיעה לא פחות ואולי אף יותר מאשר ערעור הכיטחון בארץ.²¹ במיוחד נכונים הדברים לגבי ראשי הצבא הבריטי, אשר קבעו את עמדותיהם לא לפי שיקולים של בטחון יחידותיהם בטווח הקצר, אלא מתוך תפיסתם הכוללת על המערך האימפריאלי.²²

'היסטוריון של אילו'

במשך רוב שנות הארבעים, במלחמת-העולם השנייה ואחריה, עד החלטת הפינוי שנפלה בסתיו 1947, לא חדל הפיקוד העליון הבריטי מכוונתו לפרק כל כוח יהודי עצמאי בעל-יכולת לפעול ולתקוף מחוץ לגדר-המגן של היישובים היהודיים. יודגש: העמדה האנטי-ציונית של ראשי הצבא הבריטי באזור לא התבססה על הערכת כוחם הצבאי של הערבים; להפך, הם התייחסו לכוח זה בזלזול, אולם הם העריכו כי יהיה זה אסון אם תאבד לבריטניה ידידותן של מדינות ערב. הידידות הזאת נחשבה כאמור חיונית, משום שעורקי התחבורה החיוניים לבריטים עברו דרך מרחבי העולם הערבי.

20. ראה למשל דברים שכתב שר המושבות קריץ-ג'ונס לוייצמן, ב-2 באוגוסט 1946: 'בלימת העלייה הבלתי-לגלית נעשתה לשאלה בעלת חשיבות ראשונה במעלה, אם אין רוצים לפגוע באופן רציני בהצלחת המשא-ומתן העומד להפתח בסוף החודש'. לפיכך התבקשו וייצמן ועמיתיו לפעול 'למניעת בואן של קבוצות נוספות של עולים בלתי-לגלים'. השר איים, כי המשך ההעפלה יפגע באופן חמור מאוד ביכולתה של ממשלת ארץ-ישראל לבצע את עליית מאה-אלף היהודים מאירופה. גנזך וייצמן.

21. ב-7 באוגוסט דיווח השגריר הבריטי בבגדד, כי שר החוץ העירקי מדוכא מתופעת ההעפלה ואינו מאמין שאי-אפשר לבלום אותה במקורותיה. PRO. FO 371/52551, E 7753.

22. למגמה זו היו שותפים כל הדרגים: מפקד הצבא בארץ-ישראל, המפקדה המזרח-תיכונית בקהיר, ראשי המטות בלונדון, ראש המטה-הכללי הקיסרי פילדמרשל מונטגומרי למן התמנותו ביוני 1946 וכן קודמו אלן ברוק (Brooke). על עמדת כל אחד מהדרגים הנ"ל ראה לדוגמה את התעודות: PRO. FO 371/52519, E 3273; FO 371/52520, E 3946 ותעודות רבות בתיקים 52529-52532, שעניינם קבלת ההחלטות על מבצע Agatha (השבת-השחורה). עדות חד-משמעית על עמדתם של ראשי הצבא מצויה בדברי ראש המטה-הכללי הקיסרי בפגישה עם ראשי ממשלות הדומיניונים בתחילת מאי 1946, PRO. PMM (46) 8th meeting וכן בפגישת ראשי המטות ב-8 במאי, PRO, CAB 79/48, COS 72, סעיף 5.

מסיבה זו העדיפו ראשי הצבא לחסל את כוח המחץ של היישוב וכך למנוע בעוד מועד אפשרות של התקוממות יהודית. ככל שהיישוב הפגין יותר כוח ונטייה למרי, כן גבר התמריץ של הפיקוד הצבאי הבריטי לחסל כוח זה. הוזה אומר, באשר לפיקוד הבריטי חוללה תנועת המרי תוצאה הפוכה מזו שביקשו ראשיה להשיג והיא לא שינתה את המדיניות, אלא להפך – המריצה את המגמה לאכוף את מדיניות הספר-הלבן בחוזק יד ולשבור את ההתנגדות היהודית.

בפברואר 1946 הכריזה תנועת המרי על הפוגה. פרוסומיה, אשר היו לאמיתו של דבר כלי התקשורת של 'ההגנה', הסבירו כי הפוגה באה לאפשר לוועדת החקירה האנגלית-אמריקנית לפעול באווירה של רצון טוב מהצד היהודי. אף-על-פי-כן לפני תום הפוגה היא תקף אצל את משטרת רמת-גן, לשם שוד נשק.²³ זה קרה בשבוע האחרון של אפריל. יומיים אחרי-כן נכנסה באישון לילה יחידה של אנשי לח"י לחניון אוהלים באזור תל-אביב והרגה שבועה חיילים בריטים בעת חניית הלילה שלהם. בעקבות רצח החיילים תבע הנציב-העליון מהממשלה בלונדון לפעול לפרוק נשקם של היהודים בהקדם האפשרי. הוא מסר כי המפקד העליון הבריטי במזרח-התיכון מבקש רשות לתפוס את משרדי הסוכנות ולעצור חלק מהמנהיגים היהודים.²⁴ באותו שבוע שלח המפקד למשרדי הקבינט בלונדון תאור מזויע על הריגת החיילים והמליץ לבצע 'פעולה דרמטית' ברחבי הארץ. הוא הציע לשגר אולטימטום לעיריית תל-אביב ולהזהיר בו כי אם הרוצחים לא ימצאו, יקרו בניינים עירוניים, יוטל קנס כבד על העיר תל-אביב, יוחרמו קבוצות בניינים בעיר כדי להופכן לקסרקטינים בריטיים, יסגרו כל המסעדות ובתי-השעשועים עם רדת החשיכה ותוגבל התנועה האזרחית בשעות הלילה.²⁵

באותו שבוע הגיע לידי הנציב הדו"ח של הוועדה האנגלית-אמריקנית, שפורסם ברבים כעבור ימים אחדים. בדו"ח נאמר כי 'חובה על הסוכנות-היהודית לחדש את שיתוף-הפעולה עם ממשלת המנדט בדיכוי הטרור וזו העלייה הבלתי-חוקית...'. עוד קבעה הוועדה, כי 'צבאות פרטיים אסור שיתקיימו, הם מסכנים את שלום העולם'.²⁶ הנציב-העליון הציע לנצל קביעה זו של הוועדה כדי לרתום את הממשל האמריקני למהלך אשר יקצץ את כנפי הסוכנות. הוא קבע, כי בשל אי-נכונותה של ההנהגה היהודית לפשרה, 'שום פתרון לא יתמיד כל עוד יושארו הארגונים המחתרתיים היהודיים'.²⁷ יומיים אחרי-כן הגישו ראשי המטות של הצבא הבריטי דו"ח משלהם לממשלה וקבעו בו, כי אם לא תענה הסוכנות להמלצת הוועדה, 'יהיה צורך לאסור את המנהיגים ולדכא בכוח את הארגונים הבלתי-חוקיים'.²⁸

23. סת"ה, ג, חלק שני, תל-אביב 1976, עמ' 879.

24. במברק מ-30 באפריל 1946, PRO, FO 371/52519, E 3960. 4 שבועות לפני-כן, עוד לפני שהתחדשו הפיגועים, דנו במשרד המושבות על מסמך של ראשי המטות מ-28 בפברואר 1946, שהציע תוכנית לפעולה צבאית-משטרתית נגד הסוכנות, PRO, COS (76) 57, סעיף 3.

25. במברק מ-1 במאי 1946, PRO, FO 371/52519.

26. בחרגום העברי, תל-אביב תש"ו, עמ' 737.

27. במברק לשר המושבות ב-24 באפריל, PRO, FO 371/52520, E 3946.

28. PRO, DO (46) 61.

אנו רואים אפוא כי הפיקוד הבריטי, שהמאבק היהודי היה אמור למרר את חיי חייליו, כלל לא עשה אז אבחנה בין 'ההגנה' מזה לאצ"ל ולח"י מזה. תביעתם של ראשי הצבא שתותר להם פעולה נרחבת נגד היישוב היהודי הקדימה בשבועות אחדים את פעולות הפלמ"ח בליל הגשרים ב-18 ביוני 1946, שציינו את סיום ההפוגה בפעולות 'ההגנה'. ראשי הצבא לא חיכו לסיום זה ובעיצומה של ההפוגה נתפסו לעילה הראשונה שהזדמנה להם והציעו להגיב עליה בדיכוי היישוב בכללו. הם לא המליצו להנחית את המהלומה על לח"י, הארגון שנשא באחריות להרג החיילים הבריטים הישנים; את האישור הם ביקשו כדי לפעול נגד כוח המחץ של 'ההגנה' ונגד ההנהגה הנבחרת של היישוב והתנועה הציונית. נחזור ונדגיש: ראשי הצבא הבריטי הציעו זאת בעיצומה של ההפוגה בפעולות 'ההגנה'. מבין המסמכים הרבים המעידים על כך נסתפק כאן בציון רשימות שערך ב-4 במאי 1946 גנרל סטוקוול (Stockwell), מפקד הדיוויזיה המוטסת השישית ('הכלניות'), בישיבה שנועדה להסביר את תוכנית Broadside אשר שימשה אחרי-כן יסוד למבצע השבת-השחורה. הוא רשם: 'מטרות המבצע, בקיצור: להרוס את כל הכוחות היהודיים הבלתי-חוקיים בארץ-ישראל (illegal Jewish forces in Palestine) בעת ובעונה אחת [ההדגשה במקור]. ההחלטה לבצע זאת התקבלה בדרג העליון ביותר'.²⁹

'ההגנה' סיימה את ההפוגה רק שבעה שבועות אחרי-כן, בהחלטה שהורתה על פיצוץ הגשרים המקשרים את הארץ עם שכנותיה. אותה החלטה, שאישרה גם חבלה במתקני הרכבת, באה בעקבות הערכה של ההנהגה הציונית כי פרשת מסקנותיה של ועדת החקירה האנגלית-אמריקנית עומדת להסתיים בלא-כלום וממשלת בריטניה אינה מתכוונת לפתוח את שער הארץ למאה-אלף עולים, כהמלצת הוועדה. מאכזבת לא פחות מבחינה יהודית הייתה אז ההדגשה הבריטית כי יש לראות בדו"ח מקשה אחת ולקשור את 'חיסול הצבאות הפרטיים' לביצוע כל המלצה אחרת של הוועדה ההיא.³⁰

בפנייתו לדרג המדיני טען מפקד הכוחות הבריטיים במזרח-התיכון, כי יש סכנה שהחיילים הזועמים על הרג חבריהם יעסקו בפעולות נקם, אולם צידוק זה לפעולה אינו מתיישב עם העובדה כי דווקא הפלמ"ח היה המטרה הראשית להתקפה בשבת-השחורה. חטיבה זו עשתה בליל הגשרים מלאכה נקייה, לא תקפה לשם הרג, ועיקר הקרבנות של פעולתה היו אנשי פלמ"ח עצמם, שנפלו בגשר אכזיב עקב התפוצצות מוקדמת של מטען חבלה שהניחו שם. על כן נראָה כי לא התגובה על רצח החיילים בתל-אביב הייתה הדבר העיקרי שעמד אז לנגד עיני המפקדה הבריטית; היא העדיפה מדיניות פרו-ערבית שקוממה את היהודים, ולכן הסיקה את המסקנה הצבאית שהתחייבה מהעדפתה זו: יש לשבור את יכולתו של היישוב להתקומם. המסמך המבטא במובהק את עמדת הצבא הוא ההנחיה האישית המפורטת ששיגר

29. Military Archives, King's College, Stockwell 6/4.

30. PRO, FO 371/52520, E 3985; FO 371/2519, E 3967. בתעודה הראשונה – נוסח הודעתו של ראש-הממשלה בבית-הנבחרים; בשנייה – מכתב בוויין לעמיתו האמריקני ברנס (Byrnes), המדגיש את סדר הזמנים: חיסול הצבאות 'הפרטיים' תחילה, ורק אחר-כך ביצוע שאר המלצות. אחרת, כתב שר החוץ הבריטי, יועמד בסכנה הביטחון במזרח-התיכון.

ב־27 ביוני פילדמרשל מונטגומרי (Montgomery), כאשר התמנה לתפקיד ראש המטה הכללי הבריטי, אל גנרל דֶמפסי (Dempsey), מפקד הכוחות הבריטיים במזרח־התיכון. בפרק Palestine הוא מתייחס ל'הגנה' ולארגונים הפורשים כאילו הם מקשה אחת. כך כתב הפילדמרשל: 'יהודי ארץ־ישראל מֵמרים כבר זמן רב את פי השלטון הבריטי באמצעות הנשק [ומבצעי] החטיפה והרצח של הארגונים הטרוריסטיים ובאמצעות האיום להפעיל את צבאם הבלתי־חוקי הגדול והמאורגן כהלכה. כך הם מנסים להיות לממשלה de facto של הארץ'. מונטגומרי הסביר בהמשך המסמך, כי שיקולים פוליטיים מנעו עד אז מהפיקוד לסייע לשלטונות המנדט לקיים את החוק והסדר, אולם לאחרונה קיבל הנציב־העליון 'יד חופשית כדי לטפל במצב. הדבר יוביל למלחמה עם היהודים, על כל המשתמע מכך'.³¹

מונטגומרי כתב שם: 'במערכה נגד היהודים עליך להורות ברורות למפקד בארץ־ישראל להכות בכוח ובמהירות ובהחלטיות רבה'. הפילדמרשל פקד לוודא, כי לכל חייל וקצין שישתתפו במערכה יוסבר שיש להם עניין עם אויב קנאי וערמומי ו'הצדק הבריטי לא יתכופף ולא יסוכל באימים'. הוא הורה לא להִתַע מפסיקת דין מוות ליהודי, 'אפילו תחת איום ברצח בני־ערובה'. מונטגומרי הורה לכוחות החונים בארץ להתרכז במשימה ולהפסיק כל פעילות חברתית, וסיכם: 'על כל הדרגים להבין, כי עתה, כאשר היהודים זרקו לנו את הכפפה – יש להנחיל להם תבוסה שלמה ונחרצת ולרַסֵק את אָרגוניהם הצבאיים לתמיד'.

דברים אלו מחזקים את ההנחה העולה כמעט מכל התעודות הבריטיות על ההתנגדות היהודית: ראשי הצבא התייחסו לאָרגונים הצבאיים של היישוב כאילו הם מכלול אחד, ובעיניהם עיקרו של פטנציאל ההתקוממות היהודית הצפויה, אם תחול הסלמה בעימות, היה טְמוֹן בכוחה של 'ההגנה'.

ראוי לציין עוד, כי הצבא אומנם נמנע מלכלול בתוכניתו פעולה נגד הארגונים הפורשים, אך לא משום שזִלזל בכושרם המבצעי, אלא משום שלא היה לו המידע המודיעיני הנדרש לשבירת עמוד השדרה של אצ"ל ולח"י. רק רמת החשאיות הגבוהה ששני אָרגונים אלו הצליחו לקיים היא אשר חסכה מהם את המכה שהונחתה על 'ההגנה' ב־29 ביוני 1946.³² ולא מיותר לחזור: 'ההגנה' היא שהייתה בעיני הפיקוד הבריטי עיקר הפוטנציאל להתקוממות־רבתי של היהודים. זה היה עיקר הגיונו של מבצע השבת־השחורה.

אחרי 29 ביוני חדלה 'ההגנה' מלוחמה־זעירה נגד השלטון הבריטי בארץ. תנועת המרי התפרקה עקב החלטת הדרג המדיני של ההסתדרות הציונית ושל הוועד־הלאומי שלא להגיב על השבת־השחורה בחידוש פעולות החבלה. ההפוגה היא –

31. PRO. WO 216/194. 192924

32. הדבר נאמר בהוראות שנתן ב־22 ביולי המפקד הבריטי בארץ־ישראל, גנרל ברקר (Barker), למבצע הגדול שנערך נגד היישוב שבוע ימים אחרי־כן (השבת־השחורה). The Private Papers of Lt. General Sir Alan Cunningham, St. Antony's, Oxford, V/4/57

שחזרה והתחדשה בשורה של החלטות – סימנה את קץ השותפות קצרת-הימים בין 'ההגנה', אצ"ל ולח"י.³³

אחד הכותבים על האצ"ל, יוסף נדבה, הרחיק לכת וקבע כי 'אילו נמשכה שותפות זאת מעבר לתשעת החודשים שהיא נתקיימה בפועל (סתיו 1945 – קיץ 1946) אין ספק שעצמאות ישראל הייתה מקדימה להתחולל כדי שנה אחת [ההדגשה במקור, מ"א].³⁴ כך במפורש: אין ספק. קשה למצוא דוגמה מובהקת יותר ל'היסטוריה של 'אילו', ואי-אפשר לפסוח מבלי משים על התופעה. ואולי אין זה מקרה כי דווקא נדבה, שהרחיק לכת בכתיבתו המצמצמת ad absurdum, הוא האיש אשר פלט מעטו משפט כה קיצוני בספקולטיוויות שלו.

הבה נגלגל קמעה בדפוס ה'אילו', ונשאל גם אנו בהקשר של יציאת הבריטים: מה היה קורה אילו נמשכה השותפות בין ההגנה והאצ"ל עד פיצוץ מלון-המלך-דוד ב-22 ביולי 1946, ועד בכלל,³⁵ ולא נרחיק לכת ונשאל מה היה קורה כעבור שנה, אלא נסתפק בשאלה צנועה יותר: מה היה סביר שיקרה למחרת, באולם ישיבות מסוים אחד בלונדון, שהקבינט הבריטי התכנס בו. שאלה פשוטה לכאורה, אך מביכה, שכן ראש-ממשלת בריטניה, קלמנט אטלי אמר שם, ש'ההגנה' כנראה לא הייתה מעורבת בפיצוץ המלון ('אולי רק הקיצוניים ביותר שבתוכה', סייג אטלי את דבריו). הוא התנגד לתגובה דרסטית על הפיצוץ, באומרו: 'לא נהרוס כל סיכוי למשאומתן עם היהודים', וחיזק דבריו אלו באומרו כי 'ללא הסכמה עם ארצות-הברית, לא יתכן פתרון מהיר לשאלת ארץ-ישראל'. בסיכום דבריו הציע ראש-הממשלה הבריטי לכוון את עיקר המאמץ להשגת שיתוף-פעולה אנגלי-אמריקני.³⁶

מדברים אלו עולה כי אטלי לא נתפס לגישה המצמצמת ולא קישר דווקא שני עניינים כשהם מבודדים מכל השאר: 'הלוחמה הזעירה' של אצ"ל מזה והעתיד המדיני של ארץ-ישראל מזה. הוא הזכיר באותו דיון שילוב של גורמים רבים יותר: א. 'הקיצוניים' ב'הגנה', שאולי היו מסוגלים לתת את ידם לפיצוץ; ב. אנשי 'ההגנה' האחרים, שהשתמע מדבריו כי הם מייצגים נאמנים יותר של ארגונים; ג. רצונם-שלו בקיום משאומתן עם היהודים; ד. הכרחיותה של הסכמה אמריקנית לשם השגת 'פתרון מהיר' לשאלת ארץ-ישראל; ה. הגישה המדינית שלו-עצמו,

33. ראשונה במניין הייתה זו שבאה בעקבות הוראת וייצמן למחלקה המדינית, בתחילת יולי, להקנע מתגובה מבצעית על השבת-השחורה. גולדה מאיר, חיי, תל-אביב 1975, עמ' 145; השנייה – הודעת בן-גוריון בישיבה שקיימה הנהלת-הסוכנות בפריס באוגוסט, להמשיך בהפוגה עד לקונגרס. על הודעה זו יש בידינו עדות עקיפה: ד' בן-גוריון, קין למנדט: זכרונות (מן העובון), בעריכת מ' אביזוהר, קריית שדה-בוקר, עמ' 111 (בהפקה). רמיזות נוספות – שם, עמ' 209, 216, 217; השלישית – להמשיך בהפוגה למשך השיחות 'הפרטיות' שהתקיימו עם נציגי הממשלה הבריטית בלונדון. ראה רמיזה על כך שם, עמ' 285.

34. י' נדבה, מי גרש את הבריטים מארץ-ישראל: עובדות ומקורות, תל-אביב 1988, עמ' 10.

35. דיון הקבינט ב-23 ביולי 1946, PRO, CAB 128/6, CM 72. לתביעות מצד ראשי הצבא ראה PRO, WO 216/194, 376351. על הטלת המגבלה PRO, CAB 79, COS (96) 72.

ראה גם PRO, CAB 79, COS (96) 72.

36. PRO, CAB 128, CM (46) 73.

המחייבת למקד את המאמץ המדיני בהשגת שיתוף-פעולה אנגלי-אמריקני. אין לשכוח כי ביום כינוסה של ישיבת הקבינט היא וכן ביום של פיצוץ המלון שקדם לו, התקיימו בלונדון פגישות של ועדת המומחים האנגלית-אמריקנית, שהייתה אמורה להציע תוכנית משותפת בשאלת ארץ-ישראל. על רקע דברים אלו מובן מדוע החליט הקבינט שלא להענות לתביעתם של ראשי הצבא ולא התיר להם להגיב על פיצוץ המלון בפעולה דרסטית.

ובכן, מה היה קורה אילו – אילו הייתה 'ההגנה' נושאת באחריות לפיצוץ מלון המלך דוד? האם במקרה כזה היה אטלי סבור כי מותר לקבינט להענות למפקדי הצבא הבריטי, שכולם, לכל אורפה של שרשרת הפיקוד – החל מגנרל ברקר (Barker) בירושלים וכלה בפילדמרשל מונטגומרי בלונדון – ביקשו לנצל את הארוע כדי להגשים את תוכניתם לרסק באופן שיטתי את כוחו הצבאי של היישוב? האם אפשר בכלל לרדת לסוף דעתו האפשרית של אטלי במקרה היפוטי שכזה, ולהעריך שהוא היה סבור כי אילו 'ההגנה' הייתה אחראית לפיגוע הקטלני שארע בירושלים, האמריקנים היו בולעים עוד שבת-שחורה? האם מתוך ספקולציה שכזאת רשאי היסטוריון לקבוע בוודאות מה היה קורה למחרת היום – 'אילו'?

הרי יכול לקום היסטוריון אחר של 'אילו', הטוען איפכא מסתברא כלפי נדבה, ולקבוע כי הפעולה הדרסטית לריסוק 'ההגנה', שפילדמרשל מונטגומרי כה רצה בה, נמנעה בזכות פרוקה של תנועת המרי. אלמלא הפרוק, פעולת הריסוק הייתה עלולה לכלול סדרת חיפושים ופגיעתה הייתה חמורה פי כמה מפגיעת החיפוש שנערך ביגור בשבת-השחורה וביומיים שבאו אחריה. המצוד אחרי אנשי הפלמ"ח היה נמשך בשיטתיות, שכן בידי הבריטים היו רשימות שמיות של חברי החטיבה, אשר המודעות בה לצורך בשמירת חשאיות הייתה ירודה בהרבה מזו של אנשי לח"י ואצ"ל. אולי היו מכניסים למחנות מעצר לא רק אנשי פלמ"ח אלא גם אנשי חי"ש, מפקדי כיתות, מחלקות ופלוגות? יכול היה אותו היסטוריון של 'אילו', הנוטל על עצמו תפקיד של איפכא מסתברא כלפי נדבה, לתאר התכתשות מתמשכת בין ארגוני היישוב לכוחות הצבא והמשטרה הבריטיים.

מחברו של מאמר זה מתרחק כמו מפני אש מספקולציות שכאלה, אבל הוא מבקש להזכיר כי ממש באותה שנה, כאשר כל אלה לא קרו, הונחו היסודות לתעשייה הצבאית, נרכש נשק קל וכבד ונעשו פעולות רבות אחרות לקראת הפיכתה של 'ההגנה' לצבא סדיר. ללא אותה הערכות, שנתאפשרה בין השאר בשל ההפוגה המתמשכת ההיא, קשה לתאר כיצד היה היישוב מסוגל להתמודד עם הצבאות הסדירים שפלשו לארץ – ולהתמודד אתם בשדה המערכה ממש, לא במחותרת ולא מאחורי מחסה של ישוב אזרחי.

היסטוריון של 'אילו' הטוען איפכא מסתברא כלפי נדבה יכול היה גם לטעון, כי אילו קם בארץ משטר בריטי-ערבי בעקבות הסלמת העימות בין היהודים לבריטים, הרי משטר כזה היה חסר-מעצורים בדיכוי היישוב והיה מרחיק הרבה מעבר לשיטות שנקט שלטונם של גנרל קנינגהם, הנציב-העליון, וגנרל ברקר, המפקד הבריטי העליון בארץ. קשה להניח כי שלטון בריטי-ערבי שכזה היה מקדים את התגשמותה של העצמאות היהודית בשנה אחת; אולי הוא היה כורת אותה לזמן רב; אולם כאמור, לא נלך בדרך אילו שכזאת.

כבואנו לצמצם את ההסבר להתרחשותה של תופעה היסטורית, כלומר בקובענו כי

תופעה היסטורית אחת היא סיבתה המספיקה של תופעה היסטורית אחרת ודי היה בהתרחשותה כדי שתתחולל האחרת – במקרה קיצוני שכזה עלינו להיות משוכנעים כי הצלחנו לבודד לחלוטין שתי תופעות עוקבות, וגם אז לא מובטח לנו שחשפנו קשר של גרימה בלעדית.

מחבר המצמצם בקיצוניות את הקשר בין סיבה למסובב – כפי שנדבה עושה באשר לזיקה שבין הריגת בריטים לבין עצמאות היהודים – שוגה בהכרח בספקולציות בלתי-היסטוריות. הגיון טיעונו, אם אומנם יש בו היגיון, מחייב אותו ליפול למלכודת התלישה מן ההקשר. דבר שטות הוא אפוא להתנבא (לאחור) בוודאות ולקבוע כי היה אפשר להקדים בשנה אחת התרחשות גדולה שהשתתפו בה מאות אלפי בני-אדם, ובתוכם מאות מקבלי החלטות צבאיות והמדיניות, וכל זאת אילו נתקיים רק עניין אחד – המשך השותפות בין שלושת ארגוני המחתרת של היישוב במרוצת קיץ 1947 ומעבר לו.

כנגד 'ההיסטוריה של אילו' נסתפק בציון העובדה כי כבר בסתיו 1946 ואחר-כך במרוצת 1947 רמז בן-גוריון כי המנעות מהסלמת המאבק עם הבריטים נדרשת כדי להעריך להתמודדות הצפויה עם הערכים, בקץ המנדט.³⁷ ההיגיון של התמשכות ההפוגה בפעולות 'ההגנה', לא רק נחשף בטרנספקטיווה, אלא הוא מתגלה גם כאשר בוחנים את תודעת האדם המרכזי שעמד אז בראש המהלך שהוביל אל הכרזת העצמאות – ולא הוביל אליה בעולם של 'אילו', אלא בהיסטוריה הממשית.

מניעי בוויין בהעברה לאו"ם

אפשר לתמצת כך את התהליך של קבלת ההחלטות בבריטניה אחרי הפךסום של דו"ח הוועדה האנגלית-אמריקנית: תחילה באה הכרזה הבריטית כי יש לבצע את הדו"ח כמקשה אחת, ולהתנות את ביצועו בפרוק היהודים מנשקם. ההתניה נסתייעה בהמלצה מפורשת של הדו"ח עצמו. בכך דחתה ממשלת בריטניה את התביעה של נשיא ארצות-הברית לעלייה מידית של מאה-אלף עולים ואת דרישתו שלא לדחות את עלייתם עד שימצא פתרון מקיף לשאלת ארץ-ישראל. אחרי-כך הוקמו שתי ועדות אנגליות-אמריקניות, טכניות לכאורה, אחת להכנות המעשיות לעלייה הגדולה והאחרת לפרוט הפתרון המקיף. הבריטים עשו הנחה לאמריקנים בכך שהוועדה להכנת העלייה הקדימה בימים אחדים את הוועדה האחרת, אולם הנחה זו לא שינתה למעשה את דרישתם כי העלייה תהיה חלק אינטגרלי בפתרון כולל, שהותנה בפרוק הארגונים הצבאיים 'הפרטיים'.

כתוצאה מהוועדה השנייה, 'ועדת המומחים' בה"א הידיעה, באה בסוף יולי 'תוכנית מוריסון' ובעקבותיה – הפגישה שהתקיימה בספטמבר עם הנציגים של מדינות ערב בלונדון. הנהלת-הסוכנות מאנה להענות להזמנה מקבילה שהופנתה

37. מצאנו שתי רמיזות על כך מפי בן-גוריון: בפגישת התייעצות בפריס באמצע אוקטובר, קין למנדט, עמ' 216; במועצת מפא"י ב-9 באוגוסט 1947, מ' אביזוהר וא' בראלי (עורכים), עכשיו או לעולם לא, בית ברל 1989, עמ' 133.

ליהודים 'המתונים'. היא התנתה את חידוש המגעים המדיניים בשחרור המנהיגים העצורים ובקביעה כי הקמת מדינה יהודית תועמד על סדר-היום.

את 'תוכנית מוריסון', בסיס הדיונים המתוכנן, דחו מלכתחילה הן הערבים והן היהודים. בוועידה עם הערבים ניסה בוויין לשדלם להסכים להגדלת העלייה, אולם נענה בחומה אחידה של סרוב.³⁸ לא נותר לבריטים אלא לבקש מהערבים שיגישו פתרון מנוסח משלהם. במענה לכך הם תבעו בפשטות שארץ-ישראל כולה תמסר לשלטון הרוב הערבי בתור מדינה אחידה. הם התנגדו לכל חלוקה, אפילו לאזורים אוטונומיים, כמוצע בתוכנית מוריסון, ולא גילו איזושהי נכונות לוותר, לא על עקרון האחידות הטריטוריאלית ולא על הריבונות הבלתי-מסוייגת.³⁹ הוועידה לא הייתה בשבילם אלא מסגרת להצגת עמדה בלתי-מתפשרת, ספוגה בהערות אנטי-יהודיות קשות.

לשווא ניסה בוויין לשתפם בשיקולי ההגנה על האזור מפני התפשטות סובייטית.⁴⁰ נראה כי נוכחותו של כוח זר אחד, הבריטי, הדאיגה ערבים רבים יותר מהאפשרות ההיפוטטית שיחדור כוח זר אחר, סובייטי.

על-אף העמדה הערבית הבלתי-מתפשרת לא אמר בוויין נואש ממציאית פשרה בין 'תוכנית מוריסון' ובין התוכנית המפורטת שהגישו הערבים, על בסיס עקרונותיהם. פשרה כזאת ניסח בוויין באמצע ינואר 1947 לקראת הפגישה השנייה בין הבריטים לערבים,⁴¹ שהחלה באותו חודש ונמשכה עד אמצע פברואר. גם היא הסתיימה בכישלון.⁴²

פתרון הפשרה שהציע בוויין והערבים דחוהו ביקש לקיים את הנוכחות הבריטית בארץ לתקופת מעבר בת שנתיים, שיעלו בהן 4000 עולים יהודים בחודש. בוויין הציע בתוכניתו לחלק את הארץ לאזורים אוטונומיים, יהודיים וערביים, לפי התפלגות האוכלוסייה ובתנאי שיהיה בכל אזור רוב מכריע לכני הלאום שישלוט בו. הוא לא צייר מפה, אך הבהיר כי על פי תוכניתו לא יצטרפו האזורים היהודים לשטח רציף אחד. בוויין הציע כי המשך העלייה לשטחים היהודים ימסר לשלטונות האוטונומיים שלהם, בתנאי שהעלייה לא תחרוג מעבר לכושר הקליטה הכלכלי. עוד הציע שהשלטון המרכזי הוא שישפוט בדבר כושר הקליטה, והסדר כזה לא היה קביל מבחינה ציונית, שכן היהודים היו אמורים להשאיר מיעוט בשלטון זה.⁴³

38. החליט על כך הכינוס של שרי החוץ ממדינות הליגה הערבית, שהתקיים באלכסנדריה ב-12 באוגוסט. א' סלע (לעיל, הערה 6), עמ' 279-280.

39. ראשי המדברים נגד כל פשרה היו שר החוץ העירקי ג'מאלי והמדינאי הסורי הבכיר פארס אל חורי. ראה דבריהם בפגישות השנייה והשלישית של הוועדה הבריטית-ערבית ב-11 וב-12 בספטמבר 1946. ב-16 בספטמבר פרסמו המשלחות הערביות הודעה שתבעה את סיום המנדט והקמת מדינה ערבית פלשתינית.

40. PRO. CAB 80/102. COS (46) 235

41. תזכיר מ-14 בינואר לקראת ישיבת הקבינט, PRO. CP (47) 30

42. הפגישה האחרונה עם המשלחות הערביות התקיימה ב-14 בפברואר 1947. בדבריו בה הודה בוויין בכשלונו המאמץ להגיע להסדר. זה היה גם תוכן ההודעה שנמסרה למחרת לעיתונות מטעם המשלחות הערביות.

43. התוכנית הוגשה לאישור הקבינט ב-6 בפברואר, כמסמך משותף לשרי החוץ והמושבות.

לאחר שלא רק היהודים אלא גם הערבים דחו את תוכניתו בתקיפות ובאופן חד-משמעי, הציע בוויין להעביר את הבעיה לדיון באו"ם. נראה כי בהציעו זאת לא התכוון לוותר על מגמתו לפתור את שאלת ארץ-ישראל בדרך של הסכמה בריטית-ערבית. יתרה מזו, באחד מהדיונים החשובים על תוכניתו החדשה, אמר כי אם יגיעו הבריטים והערבים לפתרון מוסכם בכיוון שהוא חתר אליו, אכן צפויה התמרדות יהודית, אולם הוא העריך כי יהיה אפשר לדכא אותה.⁴⁴

מדברים אלו אנו למדים: א. בתקופת 'התבשלותו' של הפתרון שהציע בוויין, דהיינו מאוקטובר 1946 עד פברואר 1947, פיגועי אצ"ל עדיין לא נחשבו בעיני בוויין להתקוממות היהודים בה"א הידיעה. ב. ההעברה לאו"ם שבאה בעקבות דחיית תוכניתו של בוויין לא התרחשה על רקע של הרמת ידיים נוכח התמרדות יהודית. בוויין היה מוכן להתקוממות חמורה יותר מפיגועי האצ"ל שהתרחשו אחרי פרוקה של תנועת המרי העברית. מתברר מכך כי לא פיגועים אלו הם אשר גרמו לו להפנות את שאלת ארץ-ישראל לאו"ם, אלא סרובם של הערבים להסכים לתוכניתו להקים בארץ מדינה ערבית-בריטית.

הצעתו להעביר את שאלת ארץ-ישראל לדיון באו"ם בלי לצרף המלצות בדבר הפתרון הרצוי לדעת בריטניה באה יום אחד אחרי שהערבים הודיעו סופית שהם אינם רואים טעם בהמשך הדיונים בלונדון.⁴⁵ לפני-כן הסתמנה כדיוני הקבינט מגמה אשר יש להניח כי בוויין לא ראה אותה בעין יפה: תמיכה לא-מבוטלת בפתרון החלוקה. לפתרון זה הגיעו שרים אחדים לפי אותו היגיון שהנחה את הוועדה המלכותית עשר שנים לפני-כן: אם אי-אפשר להביא את הצדדים לרצות באזרחות ארץ-ישראלית משותפת, ואם לא רצוי לכפות על היהודים אזרחות ערבית וגם לא להפך – אין דרך אחרת זולת 'יחלוקו'. בקרב מצדדי החלוקה בקבינט 1947 רווחה אהדה למפעל הציוני והערכה כי המדינה היהודית תהיה בעלת-ברית רצויה לבריטניה.⁴⁶

לעומת תומכי החלוקה, אין תמה שהגורסים מדיניות פרו-ערבית לא היו אז בין מצדדי החלוקה,⁴⁷ שכן הערבים הבהירו הבהר היטב, כי התנגדותם למדינה יהודית אפילו כחלק מארץ-ישראל תהיה נחרצת ואף אלימה. פתרון החלוקה זוהה בכרור

44. ראה התזכיר הנזכר בהערה 41 לעיל. ראה עוד: ג' כהן, 'מדיניות בריטניה ערב מלחמת העצמאות', בתוך: יהודה ולך (עורך), היינו כחולמים, תל-אביב 1985, עמ' 125.

45. ההחלטה נפלה בישיבה ב-15 בפברואר 1947.

46. ג' כהן (לעיל, הערה 44), עמ' 47, 48, 60.

47. מלבד שר החוץ בוויין, אפשר למנות ביניהם בראש ובראשונה את ראש-הממשלה אטלי, שר ההגנה אלכסנדר ובמידה פחותה סגן ראש-הממשלה מוריסון, שר המסחר קריפס (Cripps), שר לענייני הודו פתיק-לורנס (Pethick-Lawrence) ושר הדומיניונים אדיסון (Addison)

כפתרון פרו־ציוני, וההנהגה היהודית אף הבהירה כי תסכים לו, שכן היא אינה רואה דרך מעשית אחרת אלא חלוקת הארץ.⁴⁸

מזכיר הקבינט נורמן ברוק, שהיה מצדד מובהק בקו הפרו־ערבי, הודאג מכך שהסתמנה בקבינט תמיכה ניכרת בחלוקה. זה היה בינואר 1947, לפני הפגישה השנייה עם הערבים ולפני השיחות 'הבלתי־פורמליות' שהיו אמורות להתקיים עם היהודים. ברוק מנה אחת לאחת שמונה נקודות בעד פתרון פרו־ערבי: הראשונה: הצרכים האסטרטגיים מחייבים השארות במזרח־התיכון, ולשם כך 'הכרחית יידותן של המדינות הערביות השכנות'; השנייה: מעמדה של בריטניה 'בתור מעצמה עולמית מובילה' והאספקה הסדירה של הנפט הערבי, שחשיבותו בשוק העולמי גוברת, חייבו לגרסת ברוק את 'קיום הידידות עם העמים הערבים'. כך המשיך ומנה נקודות למען קו פרו־ערבי.

זו הייתה הנקודה השמינית של ברוק: כך או אחרת יש ללכת לאו"ם, ולקראת הליכה זו עדיף 'להמנע ממצב שהסובייטים תומכים במדינות ערב [נגד בריטניה]; זה מצב שיהיה הרה־אסון למעמד [של בריטניה] במזרח־התיכון'. לכן 'יש לדאוג לכך שלא נציע שום פתרון שאינו קביל לחלוטין בעיני מדינות ערב'. בסיכום המליץ ברוק לראש־הממשלה לתמוך בדרישה הערבית, 'שפרושה כינון מהיר של מדינה ארץ־ישראלית, שהערבים יהיו בה הגורם המכריע וינתנו בה ערבויות למיעוט היהודי'.⁴⁹ עיון בתיקים של משרד החוץ הבריטי מלמד, כי האפשרות שהבעיה תועבר לדיון ואף להכרעה במסגרת של האו"ם נשקלה שם לצדדיה השונים במשך חודשים אחדים קודם שהתקבלה ההחלטה על כך בקבינט הבריטי ב־15 בפברואר. בוויין דיבר על אפשרות כזאת כבר באביב 1946, וכבר אז היא הוצגה בתור הדרך האחת שתשא, אם יִכשלו המאמצים למצוא פתרון מדיני שיניח את דעתה של הממשלה הבריטית.⁵⁰ שלא כמו ברוק, בוויין לא גרס מדינה ערבית־פלשתינית אחידה, אף־על־פי שהיה אפשר לתאר הסכם בריטי־ערבי אשר יותיר נוכחות צבאית בריטית במדינה ערבית שכזאת. היה אפשר לחשוב אפילו על הסדר שישאיר את נמל חיפה בידיים בריטיות. כדבר הזה היה אז בסואץ. כך גם לגבי עורקי התחבורה והעברת הנפט דרך מפרץ חיפה וגם לגבי עורק המוביל ממפרץ עקבה צפונה.

מדוע אפוא לא הלך בוויין בדרך זו? יש לכך שני הסברים. האחד הוא בגדר השערת כותב המאמר: שר החוץ לא היה בטוח שימצא לכך רוב בקבינט. האחר, גם הוא הסבר מספק, נתמך במכלול הדיונים והתזכירים של שר החוץ ואנשי משרדו: הקמת מדינה ערבית בפלשתיין השלמה הייתה מתנגשת חזיתית עם מדיניותו של הנשיא טרומן,

48. ההחלטה התקבלה בכנס של הנהלת־הסוכנות בפריס ב־5 באוגוסט 1946 והועלתה פעמים רבות במגעים המדיניים שקיימו נציגי הסוכנות בסתיו 1946, בחורף 1947 ובפני ועדת UNSCOP ובדיונים של עצרת האו"ם.

49. 14 בינואר 1947, PRO, PREM 8 627/6.

50. ב־5 במאי 1946 הוא אמר לעמיתו האמריקני, כי ממשלתו שוקלת אפשרות להסתלק מהאחריות לארץ־ישראל, PRO, FO 371/52521, E 4133. יום לפני־כן הציע שגריר בריטניה בארצות־הברית לשקול את העברת הבעיה לדיון באו"ם. Ibid., E 4098.

שחזר בעקביות על התביעה לפתוח את שערי הארץ לפני שארית הפלטה.⁵¹ טרומן גם הציע לחפש פתרון שיגשר על הפער שבין התוכנית של בוויין לאוטונומיה אזורית לבין תוכניתה של הסוכנות, שגרסה הקמת מדינה יהודית בת־קיימא על שטח הולם בארץ־ישראל.⁵² יש לזכור בהקשר זה, כי בוויין היה אבי שיתוף־הפעולה האנגלי־אמריקני אחרי מלחמת־העולם השנייה. מדיניות שתעורר אנטגוניזם בקרב הממשל האמריקני לא באה בחשבון לגבי בוויין.

אפשר אפוא לסכם, כי תמיכתו של בוויין בהעברת הבעיה לאו"ם התגבשה סביב שלושה גורמים: א. אי־נכונותם של הערבים להתפשר בנושא העלייה; ב. התנגדות לא־מבוטלת בקבינט הבריטי לפתרון פרו־ערבי; ג. הגורם האמריקני, שמאחוריו עמד הגורם היהודי על שני רכיביו: רצונם של רוב ניצולי השואה לעלות ומאבקו של היישוב ארץ־ישראלי כולו – בשום פנים לא 'המרד' של האצ"ל כשהוא לעצמו, אלא האיום הסמוי כי היהודים כולם יתקוממו (ודוק: יתקוממו בעתיד, לא מתקוממים) – אל מול ניסיון לכפות עליו שלטון ערבי ולחסום כליל את העלייה.

ברור כי בוויין היה השחקן הראשי במהלך של העברת הדיון לאו"ם, אולם כדאי להתעכב על אחרים שהציעו מהלך דומה. יש להזכיר קודם־כל את צ'רצ'יל, שהעלה כבר בראשית אוגוסט 1946 את הרעיון בדבר פינוי בריטי מהארץ ומסירת גורלה לאו"ם.⁵³ האם הוא זה שהכניס את הרעיון לראשו של בוויין? השפעה כזאת היא מהדברים שאין להם שיעור. מכל מקום, הרעיון להעביר את השאלה לאו"ם הועלה במשרד החוץ לפני הנאום שהוא של צ'רצ'יל.⁵⁴ אומנם בוויין בדרך־כלל האזין לצ'רצ'יל, אולם בשאלת ארץ־ישראל היו לשניים כיווני מחשבה שונים בתכלית. לצ'רצ'יל הייתה מסורת של מחויבות כלפי הבית הלאומי, ואילו בוויין ביקש במודע להשתחרר ממחויבות זו.

תומך אחר בהעברת הבעיה לאו"ם היה שמרן רס־מעלה אחר, לורד קריינבורן (לימים המרקיז סולסבורי), שהיה בזמנו שר המושבות. בשונה מצ'רצ'יל, מניעיו של אותו אציל בריטי היו מעוגנים בעמדה פרו־ערבית מוצקת. הוא הודאג מאוד מהנטייה שהסתמנה בקבינט בתחילת 1947 לפתרון של חלוקה וסבר בטעות כי גם בוויין נוטה

51. השיקול הזה מצוי בתעודות רבות, שקצר המקום מלציין את כולן. ראה במיוחד תזכירו של שר החוץ מ־14 בינואר 1947, PRO, CP (47) 30; ראה גם הערה 58 להלן, וכן PRO, FO 371/5252, E 4058. נוסף עוד כי גם ג' כהן הגיע למסקנה שבוויין פסל מדיניות פרו־ערבית מובהקת אשר תגרום לעימות עם ארצות־הברית על המדיניות המזרח־תיכונית, שכן הוא חתר לשיתוף־פעולה אנגלי־אמריקני בשאלת ארץ־ישראל. ג' כהן (לעיל, הערה 44), עמ' 71.

52. ראה 'הצהרת יום הכיפורים', 4 באוקטובר 1946, FRUS, VII (1946) p. 703.

53. בוויכוח שהתקיים בבית־הנבחרים על תוכנית מוריסון ב־1 באוגוסט 1946, Hansard, *Parliamentary Debates* (House of Commons), Vol. 426, Col. 1253.

54. צוות פקידים במשרד החוץ הבריטי בחן באפריל 1946 את התוצאות האפשריות של מהלך כזה. PRO, CP (46) 173. ב־4 במאי הציע שגריר בריטניה בארצות־הברית לשקול העברה של הבעיה לאו"ם, Ibid., FO 371/52521, E 4098. למחרת דיבר על כך בוויין עם עמיתו האמריקני ברנס. Ibid., E 4133.

לכך. מתוך דאגה זו כתב לו קריינבורן, כי מחרידה אותו האפשרות שבריטניה תעביר את הבעיה לאו"ם עם המלצה לחלק את ארץ-ישראל בין שני העמים היושבים בה: 'אינני יכול לתאר לעצמי מצב אומלל יותר מהיותנו לנושאי-הדגל של השאיפה הציונית למדינה יהודית נגד העמים המוסלמיים, שיקבלו תמיכה רוסית'. הוא כתב עוד, כי יש לבריטניה די נקודות סכסוך עם העולם המוסלמי, הזכיר את מצרים והודו והזהיר מפני מצב שבריטניה תהיה האויב מספר אחד של הערבים, ואילו רוסיה תהיה ידידתם האחת. קריינבורן הפציר בבווין להעביר את הבעיה לאו"ם ללא המלצות.⁵⁵ בווין ענה כי בעיקרו-של-דבר הוא מסכים עם קריינבורן. כעבור שבועיים, ב־15 בפברואר 1947, החליט הקבינט ללא התנגדות לאמץ גישה זו.

הגורם לדה-לגיטימציה של השלטון הבריטי

בדיוננו עד כה שאלנו שאלות שונות לגבי כל אחת משתי התקופות שעסקנו בהן: בראשונה ביקשנו לאתר את ההשפעות שהיו לשימוש בכוח, או לאיום בשימוש בכוח. בשנייה עסקנו בהשתלשלות של מהלך מדיני מסוים – ההעברה לאו"ם. מכאן ואילך נתמקד בהתפתחות המדינית שבאה בעקבות ההעברה. תחילה נשתהה קמעא הבקשה הבריטית ממזכירות האו"ם לכנס מושב מיוחד של עצרת האו"ם לדיון בבעיה, שכן במשרד החוץ שקלו את האפשרות להמתין עד למועד ההתכנסות של העצרת הרגילה בסתיו. רק ב־2 באפריל שוגרה הבקשה לכנס עצרת מיוחדת.⁵⁶ יש יסוד להערכה שבווין קיווה, כי ההחלטה להעביר את השאלה לאו"ם, שנפלה כאמור באמצע חודש פברואר, תהיה בעלת השפעה מרכזית על הצד היהודי.⁵⁷ הוא כנראה סבר בטעות שזירת האו"ם לא תהיה רצויה ליהודים, וסברתו הייתה מבוססת על הערכה לא-נכונה שהייתה מקובלת אז במשרד החוץ הבריטי: הם העריכו כי לא ימצא בעצרת הרוב הנדרש לאישור הקמתה של מדינה יהודית.⁵⁸ כהחלט יתכן כי בתקופת ביניים זו – מרס ותחילת אפריל 1947 – הייתה לפיגועים המוגברים של האצ"ל השפעה מזרזת על הרצון הגובר בדעת-הקהל הבריטית לצאת מארץ-ישראל. גם כהחלט יתכן שהייתה לפיגועים השפעה מזרזת על הטיפול בהעברה לאו"ם. החזרת רבבות החיילים התקשרה בדעת-הקהל וגם אצל חברי

55. במכתב מ־8 בינואר 1947, PRO. FO 800/487.

56. בסוף מרס, בהיותו במוסקווה, שיגר בווין הנחייה למשרדו לפנות למזכירות האו"ם. הפנייה

נעשתה ב־2 באפריל, PRO. FO 371/61774, E 3452.

57. בישיבת הקבינט ב־15 בפברואר העריך בווין, כי היהודים אינם מאמינים שבריטניה תמסור את הבעיה לאו"ם, אולם 'לאחר שידעו על ההחלטה, עשוי הדבר ליִשב את דעתם' (bring

PRO, PREM 8/627 – (them to a more reasonable frame of mind

58. בשלב מוקדם, ב־4 במאי 1946, שיגר השגריר בווינגטון ללונדון את הערכתו כי הצעה

פרו-ערבית תזכה ברוב הנדרש, 34 קולות, אפילו אם ארצות-הברית תתנגד, PRO. FO

371/52519, E 4098. ב־1 באוקטובר חיווה בווין את דעתו בפני משלחת הסוכנות בראשותו

של וייצמן, כי בהעדר פתרון מוסכם, תועבר הבעיה (surrenderd unsolved) לאו"ם.

Ibid., FO 371/52560, E 9943

הקבינט עם המשבר הקשה שפקד את כלכלת בריטניה בחורף 1947. הפיגועים תרמו להבשלת ההכרה בדעת-הקהל, כי המחיר הכלכלי של השליטה בארץ-ישראל כבד מהתועלת העשויה לצמוח לבריטניה ממנה.⁵⁹

אכן, משבוע לשבוע נחלש הרצון הבריטי להחזיק בנכס שנעשה יותר ויותר לנטל. אין צורך להביא הוכחות לקביעה המובנת מאליה, כי 'המרד' תרם בתקופה זו תרומה ניכרת לערעור הרצון בקרב העם הבריטי להוסיף ולהחזיק כוחות צבא בארץ-ישראל. יחד-עם-זאת, גם בתקופה זו כמו בקודמותיה, הוא לא החליש את המגמה השלטת במשרדי החוץ וההגנה להעדיף יציאה תוך כדי פתרון פרו-ערבי, כלומר לצאת ולמסור את הארץ לשלטון ערבי שיהיה נתון להשפעה בריטית. פתרון כזה נועד לספק את הצרכים האסטרטגיים של המערב בכלל ואת הצרכים הבריטיים במיוחד, גם מבחינתם הכלכלית. כדי לסלול את הדרך אל פתרון כזה נדרש דיכוי המרי היהודי, ולא כניעה לו.

המושב המיוחד של עצרת האו"ם התכנס ב-28 באפריל 1947. באיזו מידה השפיעה הלוחמה-הזעירה של אצ"ל ולח"י על מהלכו? קשה לאתר קשר בכיוון כלשהו. העצרת לא התכנסה לשם דיון על שאלת ארץ-ישראל גופא, אלא כדי לקבוע את ההליך לגיבושה של הצעת פתרון לבעיה. הנציגים של מדינות ערב הם שדרשו שם קץ מהיר לשלטון הבריטי בארץ-ישראל, והם שהשתמשו בטיעון האנטי-קולוניאלי, בשם מגילת האו"ם. עם-זאת המושב לא קיבל את הדרישה הערבית לאמץ על הסף, ללא דיון, את העיקרון של מתן עצמאות לארץ כולה, כיחידה שלמה.

ברור שהלוחמה-הזעירה שניטשה בארץ-ישראל נמצאה ברקע במשך כל הזמן, והיא הייתה גורם כוח שפעל נגד שימורו של הסטטוס קוו: איש מהדוברים בעצרת המיוחדת לא הציע להשאיר את המנדט הבריטי בתוקפו. אין להעלות על הדעת את התמיכה הסובייטית בעצמאות יהודית, שבאה לידי ביטוי דרמטי בנאום גרומיקו בעצרת ההיא, לולא הייתה עצמאות זו כרוכה ביציאת הבריטים, לפחות מחלק של ארץ-ישראל. שורת ההיגיון אומרת אפוא כי הלוחמה-הזעירה של היהודים נגד הבריטים הייתה הגורם העיקרי לתמיכתה של מוסקווה בהקמת מדינה יהודית – הלוחמה שהמשיכו אצ"ל ולח"י לנהל וזו של 'ההגנה', שנצרה את נשקה רוב הזמן. יש להוסיף, כי גורם הכוח לא היה מוגבל לפיגועי לוחמה-זעירה; ללא ההכרה בכוחה של 'ההגנה' לטו בארץ, לפחות בחלק מן הארץ, ההצעה להקים מדינה יהודית לא הייתה זוכה במידת התמיכה שהיא זכתה לה בעצרת האו"ם.

גורמים שפעלו לכאן או לכאן נמצאו לא רק במישור הכוח. במישור האחר, המוסרי, הכריעו את הכף גורמים שהשפיעו לטובת היהודים. חוסר מולדת והעדר מקלט ליהודים שנרדפו ונעקרו מבתיהם, התקשרות מצוקתם לזכרה הטרי של השואה והפגנת רצונם לעלות לארץ נמצאו במוקד התמיכה בהקמת מדינה יהודית. לבריחה ולהעפלה היה משקל רב בעיצוב התמיכה ההיא. יתר-על-כן, לא רק במישור

59. קביעה זו היא פרי קריאה אינטנסיבית בפרסומי *Times* הלונדוני ועיון בדיוני הפרלמנט ומפלגת הלייבור, במסגרת עבודת הדוקטור שלי, 'היערכות המפלגה השמרנית הבריטית בשלהי מלחמת העולם השנייה ולאחריה', האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ט, פרק חמישי.

המוסרי אלא גם בתחום המבצעי הפגינה ההעפלה רמה גבוהה של ארגון לאומי ותרמה בכך להכרה שהיהודים הם אומה ראויה לעצמאות.

בדונו על נושא ההעפלה נסוג נדבה, ההיסטוריון המצמצם, מהבלעדיות שיחס תחילה לאצ"ל וללח"י בתור מגרשי הבריטים, והוא מוכן להסכים כי גם ההעפלה נחשבה למטרד בעיני הבריטים. הוא מציין כי הלוחמה נגדה העסיקה כוח־אדם לא־מבוטל והייתה כרוכה בהכבדה מעיקה על האוצר הבריטי, אולם הוא קובע כי 'חזקה על בריטניה שהייתה יכולה לעמוד במלחמה זו ימים רבים'.⁶⁰ נדבה, היודע לאשורו שבריטניה נכנעה ללוחמי הגרילה ולא למעפילים, מסביר את מסקנתו בכך ששתי התופעות 'לא היו דומות זו לזו במידת חומרתן'.⁶¹ לשאלה כיצד נמדדת החומרה הוא משיב בשני מדדים: א. בלוחמה נגד המעפילים לא נהרגו בריטים, אלא יהודים בלבד; ב. ארועי הטרור זכו בתקופה הנדונה ליותר דיונים בבריטניה (בפרלמנט?). הוא סקר ומצא 'כי כ־90% מהדיונים הוקדשו לבעיות הטרור ורק 10% – לפרשת ההעפלה'.⁶² מבלי להפנס לבדיקת המספרים, ראוי לקבוע כי נדבה מפגין כאן צמצום ניכר של שדה הניתוח ההיסטורי, שכן הוא איננו מבחין בין תגובות של סלידה כלפי מעשים כמו תליית הסרג'נטים – בדעת־הקהל האמריקנית ולא רק בדעת־הקהל הבריטית – לבין תגובות של אהדה להעפלה שגדשו את העיתונות העולמית. הוא מצטט את דבריה של גולדה מאירסון (מאיר) ב־31 ביולי 1947, לאחר תליית שני הסמלים הבריטים בנתניה. היא חזרה בהם על דברים שאמרה באספה פומבית ביום שנודע דבר התלייה: 'כל תשומת הלב צריכה להיות מרוכזת באניות [הגרוש של מעפילי 'אקסודוס'] הנמצאות על הימים עכשיו, וכנופיה זו [האצ"ל] מביאה לידי כך שכל ההתעניינות מרוכזת בשני הבחורים [הבריטים שנתלון]'.⁶³ נדבה מביא את הדברים כאות ל'שקיעתה של פרשת "יציאת אירופה" בעקבות תליית הסרג'נטים', כלומר כאסמכתא לכך שהטרור היה תופעה חמורה יותר מן ההעפלה. שוב, לא נפנס לשאלה אם אכן אפשר לקבוע כי פרשת 'אקסודוס' שקעה מבחינת רישומה על דעת־הקהל לאחר שהתלייה דחתה אותה ליום־יומיים מהכותרות הראשיות. נסתפק כאן בקביעה כי בהרף משפט אחד הופך נדבה את היוצרות, מתוך אי־אבחנה בין השפעה שלילית לחיובית וכן אי־אבחנה בין ערך המטרד במישור של הכוח לבין השפעת האהדה של דעת־הקהל על מקבלי החלטות בממשלות ברחבי העולם. בהמשך הדברים נעמוד על משמעותה של דעת־הקהל האוהדת כלפי הצד היהודי מבחינת התהליך של הדה־לגיטימציה לשלטון הבריטי בארץ ונעמוד על השפעתו של התהליך הזה על החלטת הפינני.

ראוי כי היפוך היוצרות אצל נדבה ישמש אזהרה נגד השוואה כמותית פשטנית בין גורמים שונים באיכותם ובכיוונם, שחלקם השפיעו למען סיום המנדט בהסדר רצוי ליהודים וחלקם פעלו כנגד התוצאה ההיא.

60. 'נדבה, מי גרש את הבריטים מארץ־ישראל, עמ' 71.

61. שם, עמ' 25.

62. שם, שם.

63. שם, עמ' 73.

בן-גוריון לא היסס בזמנו לציין את לח"י ואצ"ל במניין הגורמים המפריעים.⁶⁴ ברור כי בהערכתו השלילית הוא התייחס רק לאותן פעולות שאצ"ל ולח"י ביצעו שלא במסגרת של תנועת המרי. אזור עמדתו בהקשר של הדיון על סיום המנדט נדרש לנו כדי להתבונן בהבט חשוב מבחינת משקלו של היישוב היהודי בקביעת עתידה של הארץ: הפגנת שליטתו העצמית. זה היה אחד האטריוטים של בשלוחו לריבונות.

ב־12 במאי 1947 אמר בן-גוריון בנאומו בעצרת המיוחדת של האומות המאוחדות: 'בארץ-ישראל אתם עומדים לא רק בפני מספר גדול וגדל של יהודים, אלא בפני אומה יהודית מוגדרת. ... בארץ-ישראל יש חיזיון חדש ויחיד במינו: אומה יהודית על כל תכונותיה'. מן המפורסמות היא שבן-גוריון היה ראש וראשון לעמידה על עקרונות הכפיפות של הדרג המבצעי להנהגה מדינית נבחרת גם בטרם מדינה. עד כה לא הביא המחקר שום עדות ושום פרוש או ניתוח בסתירה לקביעה זו. פחות ידוע המאמץ שלו בכיוון זה בתקופה שבין ההחלטה הבריטית בפברואר להעביר את שאלת ארץ-ישראל לדיון האו"ם ועד להופעתם של נציגי היישוב והתנועה הציונית בפני ועדת UNSCOP בביקורה בארץ ביולי. בן-גוריון הטיל אז את כל משקלו וכל מיומנותו הפוליטית כדי להבטיח את אחדות ההופעה היהודית בדיונים אלו.⁶⁵ זו ודאי אחת הסיבות לעמדתו השלילית החרפה כלפי הפעולות של אצ"ל ולח"י בתקופה ההיא. בתור ראש משליטה של העמדה הזאת במוסדות הלאומיים של היישוב ושל התנועה הציונית, הדגיש אז במיוחד את מניעת השתלטותם של הפורשים על 'הרחוב' היהודי בארץ. הדבר בא לידי ביטוי ב'סזון הקטן' וב'מלחמת הכרוזים'.⁶⁶ יחד-עם-זאת, כשם שתבע גינוי והתנגדות, ידע גם להרתע ולכלום, עקב החשש שההתנגשויות בין 'ההגנה' ובין האצ"ל עלולות להתפתח לכדי מלחמת אזרחים;⁶⁷

64. ראה, למשל, הדברים הקשים שהשמיע נגד פעולות אצ"ל בנאום שנשא במליאת הוועד הלאומי ב־1 באפריל 1947 (ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, נאומים) ודבריו במועצת מפא"י ב־8 באוגוסט 1947. שם, פרוטוקולים.

65. הנושא היה במרכז מאמציו בחזית הפנימית בחודש יוני. במסגרת זו נשלח לאגודת-ישראל ב־19 בחודש 'הסכם הסטטוס קוו', ומכתב זה הניח את היסוד להסדרי המדינה והדת במדינת ישראל. ראה דיוני הנהלת הסוכנות, ב־8, 15, 16, וב־18 ביוני 1947. שם, פרוטוקולים.

66. מ' אביזוהר וא' בראלי (עורכים), עכשיו או לעולם לא, עמ' 217-230.

67. את הקו שלו בנושא זה התווה בן-גוריון בישיבת הוועד-הפועל של הסתדרות העובדים ב־26 במרס 1947. הוא אמר שם, כי עמדת הנהלת הסוכנות היא 'לא להלחם בכוח נגד הטרור ולא לתת אינפורמציה לממשלה'. עם זאת הוא הצהיר כי יש החלטה [בהגנה] למנוע כל ניסיון של האצ"ל להטיל משטר של 'טרור וכפייה ... נגד יהודים. ... פעולתם היא בפצצות, ולא ניתן להם, לא ניתן - במכונות ירייה'. במליאת הוועד-הלאומי ב־1 באפריל הוא חזר על הדברים בחריפות יתרה: 'לטרוריסטים יש רובים, גם לנו יש. יש לנו יותר משיש להם'. על כך שאין לחסל את הפרישה בכוח, כל עוד הבריטים שולטים בארץ, עמד בדבריו במזכירות מפא"י ב־30 באוקטובר 1947 ובוועד-הביטחון ב־20 בנובמבר 1947.

שכן זו הייתה משיגה את התופעה ההפוכה: לא אומה אחת, בשלה לריבונות, אלא עם מפולג לכנופיות הנלחמות זו בזו.

לסזון ('הגדול') שהחל בסתיו 1944 ונמשך עד אביב 1945 היו לקחים שונים מבחינות שונות. מבחינה פנימית הצליח בן-גוריון לקבל לגיטימציה לניסיון לחסל את הפרישה תוך שיתוף-פעולה עם השלטונות הבריטיים. שיתוף-הפעולה היה קצר-ימים, ובן-גוריון נמנע מלחזור על דפוס זה. הוא חזר והבהיר זאת לבריטים. היו שתי סיבות עיקריות לכך: ראשית, בסזון בלע 'היישוב המאורגן' כמי שכפאו שד גלולה מרה שנדף ממנה ריח של 'הלשנה', והתגבשה בו עמדה נחרצת שלא לחזור על כך; שנית, הבריטים אימצו מחדש בסתיו 1945 מדיניות שמשמעה היה תהליך שסופו חיסול המפעל הציוני (לפני-כן, בשלהי כהונתה של ממשלת צ'רצ'יל, היה יסוד לתקווה שתערך ריבויזיה בעמדה הבריטית על שאלת ארץ-ישראל בכיוון רצוי ליהודים⁶⁸).

לעומת-זאת, כלפי חוץ הלקח של הסזון היה שונה לחלוטין: ההנהגה הציונית גילתה אז נחרצות במלחמתה נגד הפרישה, ואף-על-פי שלא הצליחה לחסל את האצ"ל, היא גרמה להפסקת פעולותיו לאורך כל תקופת הסזון, שנמשך כחצי-שנה. לקח זה המריץ את הבריטים לחזור ולבקש את שיתוף-הפעולה של הסוכנות בדיכוי הטרור. בקשה זו הוצבה במרכז מגעיהם עם ההנהגה היהודית החל בספטמבר 1946 וכלה באביב 1947, אולם לאכזבתם התחוויר להם סופית כי בן-גוריון לא יחזור לדפוס של הסזון.

מהפניות הבריטיות החוזרות גם אפשר להסיק, כי השלטון הבריטי האמין שהיהודים והנהגתם אוחזים במפתח לחיסול הטרור, ומתוך מניעים מדיניים הם נמנעים משיתוף-פעולה עם ממשלת המנדט בתחום זה. כך או כך, האפקטיוויט של הסזון בזמנו והעובדה כי מעמדה של ההנהגה היהודית הנבחרת בתוך היישוב לא התערער אף-על-פי שהיא התנגדה לטרור אחרי פרוקה של תנועת המרי בקיץ 1947 – שני אלה השתלבו בסיבות לכך שבמשך כל התקופה שקדמה לסיום המנדט שרי

68. מראשית 1944 ועד לסתיו של השנה ההיא הגיעו לארץ רמיזות בלתי-מפורשות על מגמה חיובית שהסתמנה בממשלה הבריטית לגבי פתרון של חלוקה שיאפשר הקמת מדינה יהודית גדולה יותר מכפי שהוצע בתוכניות החלוקה שדובר בהן לפני פרוץ מלחמת-העולם. הרמיזות התייחסו לוועדת קבינט מיוחדת שמינה צ'רצ'יל ביולי 1943. ב-16 בנובמבר שיגר איש העסקים והמנהיג הציוני הבריטי הנרי מלצ'ט (Melchett) שדר שהגיע לבן-גוריון רק ב-11 בינואר, ובן-גוריון רשם אז ביומנו, כי 'השאלה פתורה לטובתנו'. ב-7 במאי 1944 מסר שרתוק (שרת) להנהלת-הסוכנות על מידע, שלא אושר, כי המדינה היהודית המוצעת תכלול גם את הנגב. ב-6 באוגוסט מסר בן-גוריון להנהלת-הסוכנות, ממקורות ערביים שהוא הגדיר אחד מהם כמהימן, כי נפלה הכרעה בשאלת ארץ-ישראל והיא לטובת היהודים. ב-4 בנובמבר, יומיים לפני רצח הלורד מוין, אישר צ'רצ'יל בפגישתו עם וייצמן, כי בוועדת הקבינט אכן מסתמן פתרון של חלוקה והוא עצמו תומך בו ואף בהכללת הנגב במדינה היהודית. ראש-ממשלת בריטניה הוסיף כי השטח שיוקצה למדינה היהודית יאפשר קליטה של מיליון פליטים יהודים בתום המלחמה. רישום של וייצמן מהתאריך הנ"ל, גנוך וייצמן.

החוץ והמושבות הבריטים וכן הנציב-העליון נשאו-ונתנו עם הנהלת הסוכנות בראשותו של בן-גוריון כפי שמנהלים מגע עם נציגות לאומית בלעדית.

אחת המגבלות החמורות על האפשרות שהאצ"ל יהיה הגורם המכריע בזירה הארץ-ישראלית נבעה מעצם פרישתו ממסגרת 'ההגנה' וסרובו לסור למרות האזרחית-לאומית המרכזית. בשל הסרוב הזה, פעילותו של האצ"ל לא הייתה פעילות מתואמת בין מדיניות ולחימה, ולא הייתה יכולה להיות כזו, אלא אם כן היה בכוחו לחסל את מעמדה של הנהלת-הסוכנות בתור גורם מדיני יצוגי ומוכר. דבר זה לא היה בכוחו, והוא לא היה יכול אפוא לעבור מלחימה למדיניות, במתכונת הקלאוזביצית: בפני האצ"ל לא הייתה פתוחה אפילו האפשרות לקיים לחימה ודיפלומטיה זו בצד זו כשהן מתואמות והאחת משלימה את האחרת לפי אותו קו ולקראת אותה מטרה, אולם 'באמצעים אחרים'. הוא חסר לשם כך כלים מודיעיניים, מנגנון מדיני והכרה פנימית וחיצונית בהנהגתו בתור נציגת הישות הלאומית, הנלחמת למען זכות שלטונה הריבוני על הארץ.

למעט חודשי קיומה המעטים של תנועת המרי, כאשר אצ"ל ולח"י סרו למרות המוסדות הלאומיים, הם פעלו במשך רוב תקופת המאבק לעצמאות בניגוד לשיקולים המדיניים שהכתיבו להנהלת-הסוכנות להורות 'להגנה' להמנע מלוחמה-זעירה חבלנית. הוראת ההפוגה נשנתה בשרשרת של החלטות חוזרות, מאמצע יולי ועד לתחילתה של מלחמת העצמאות. תחילה קיבל בן-גוריון את ההפוגה כהחלטה כפויה, שנפלה בעקבות הוראה תקיפה של וייצמן למחלקה המדינית של הסוכנות,⁶⁹ אחר-כך תמך בהמשך ההפוגה מתוך רצון שלא לפלג את התנועה הציונית בין חסידי 'מאבק רצוף' ומתנגדיו,⁷⁰ ובהמשך – מתוך הערכה כי חידוש של פעולות המרי ישבש את ההערכות לפלישה הערבית שאימה על היישוב עם צאתם של הבריטים.⁷¹ במקביל התווספו שיקולים מדיניים בעד המשך ההפוגה: השיחות עם הממשלה הבריטית בינואר-פברואר, שהסתיימו בהחלטת לונדון להעביר את הבעיה לאו"ם, ואחרי החלטה זו – צרוף של שיקולים, בין השאר שיקולים דומים לאלו שהניעו את ההנהגה להורות על הפוגה בעת פעולתה של ועדת החקירה האנגלית-אמריקנית, דהיינו רצון לתת אשראי לגורמים המעצמתיים והבינלאומיים, שיאזינו לנימוקי הצד היהודי מתוך אווירה של רצון טוב ויגשימו המלצות שיספקו את דרישותיו.

69. נקודת מפנה חשובה זו כמעט אינה מתועדת, ככל הנראה מפאת משנה זהירות שנקטו אנשי המחלקה המדינית, המפקדה-הארצית וגופי ביטחון אחרים אחר השבת-השחורה. על הוראת וייצמן ראה ג' מאיר, חיי, עמ' 145.

70. ראה מכתבו למשה סנה ב-1 באוקטובר 1946, וכן התפלמסותו עם בן-אהרון בפגישה שהתקיימה אחרי כשבועיים במלוננו (קין למנדט, עמ' 215-217) ועם ציזלינג בקונגרס הכ"ב, ד' בן-גוריון, במערכה, ה, עמ' 148-149.

71. בדברי התשובה שלו ב-9 באוגוסט 1947 במועצת מפא"י, אמר כי המשך המאבק יפריע לכיצוע דברים 'שאינן ערוך להם', חשובים יותר מביצוע כל סעיפי המאבק. הוא אמר כי אין הוא מפרש את דבריו, וחברי המועצה לא ידעו מה הם אותם דברים שהוא רומז עליהם אלא אחרי קום המדינה, 'אולי בעוד שנתיים'. ראה עכשיו או לעולם לא, לעיל, הערה 37.

דלותו של ההסבר המוניסטי

עמדנו על האופי המשטח שיש להיסטוריוגרפיה האצ"לית בצמצמה את גורמי הכוח שהניעו את בריטניה להסתלק מהמשך המנדט. בסיכום ביניים: הצמצום התמצה בהתעלמות מהגורם הערבי, בהערכה מפחיתה על משקלה של ההעפלה ביכולתו של הגורם היהודי להטריד את הבריטים, וכן בהתייחסות השגויה, לדעתנו, למשקלה ולאופיה של השתתפות 'ההגנה' בתנועת המרי, ובמיוחד – להשתקפותו של פוטנציאל ההתקוממות שהיה לארגון 'ההגנה' בעיניים בריטיות. התייחסויות אלו – ההתעלמות מהערבים, הפחתת המשקל של ההעפלה והורדת התפקיד של 'ההגנה' לכדי תגבורת ל'מרד' – מסתכמות בקביעה כגון זו של נדבה, כי 'האצ"ל והלח"י הם שגירשו את הבריטים מהארץ'.⁷² חד, חלק ופשוט. גורם מכריע אחד. בלשון נופל על לשונה של האסכולה הרוויזיוניסטית: חד-גורם, הסבר מוניסטי.

כאמור, ההסבר המוניסטי משטח את הבנת ההתרחשות בתחום של המאבק הכוחני. הוא עוד דל הרבה יותר בבואו להסביר מאורעות מדיניים. בקצת חידוד אפשר לקבוע, כי סופו של התהליך מתואר בהסבר המוניסטי כהרמת ידיים של בריטניה המותשת (כללית, לאו דווקא בארץ-ישראל) למול אקדוחם של ארגוני המחתרת היהודיים. עם זאת ראוי לציין כי מבין ההיסטוריונים שאנו משייכים כאן ל'אסכולת אצ"ל' ישנם אחדים כמו דוד ניב המביאים בחשבון גם את המשקל הסגולי שהיה לפעולה המדינית של הסוכנות היהודית. לעומתם אחרים, כמו נדבה, לוקים בהתעלמות גמורה ממשקלה של הדיפלומטיה הציונית.

ההתעלמות הזאת משבשת את הבנת סופו של התהליך בתחום המדיני – היא מטשטשת את העובדה שהוא הסתיים בדה-לגיטימציה של המשך השלטון הבריטי על הארץ. כאן אולי מותר להזקק למונחים ציוריים ולציין כי זה היה הנוק-אאוט; שכן מעצמה כמו בריטניה, שהייתה תלויה בסיוע אמריקני וממשלתה הייתה תלויה בדעת-הקהל שלה עצמה, לא תמשיך לדכא בכוח התקוממות השואפת לשים קץ לשלטונה על הארץ, אחרי ששלטון זה איבד את הלגיטימציה המשפטית והמוסרית שלו. בשנת 1947 נרשמו שלבי הדה-לגיטימציה של השלטון הבריטי על ארץ-ישראל באורח מובהק בדעת-הקהל עם ההתעניינות האינטנסיבית ואף המתמשכת של כל כלי התקשורת באמריקה, בבריטניה ובאירופה הקונטיננטלית בתהליך המדיני סביב שאלת ארץ-ישראל. לא כן בעיני ההיסטוריוגרפיה האצ"לית, שהייתה שבויה בחיפוש אחרי רישומם המדי של ארועים ספקטקולריים כגון פיצוץ מלון-המלך-דוד ותליית שני הסמלים הבריטיים. היא לא איבחנה את שלבי התהליך המדיני האוטונומי ועל כן שגתה בפרוש שסיפקה על עיתויה של החלטת הפינוי.

החלטה זו נפלה בקבינט הבריטי ב-20 בספטמבר 1947 והובאה כעבור שישה ימים לידיעת כל כלי התקשורת והגורמים המדיניים בהכרזתו של שר המושבות הבריטי קריץ-ג'ונס במסגרת האו"ם. ארועי טרור לא אוזכרו בדיונים ובמהלכים הבריטיים ההם, וברור לגמרי כי לא הם אשר קבעו את לוח הזמנים, אלא סיום עבודתה של

72. נדבה, מי נרש את הבריטים מארץ-ישראל, עמ' 24.

ועדת האו"ם והפרסום שניתן בראשית חודש ספטמבר 1947 להמלצתם של רוב חבריה להקים בארץ-ישראל שתי מדינות עצמאיות.

דומה כי ראוי להצטרף לחוקרים אחרים ולקבוע כי בסיכום של ישיבת הקבינט מ-20 בספטמבר 1947 התקבלה ההחלטה לסיים את השלטון הבריטי בארץ-ישראל.⁷³ יחד עם חוקרים אלו אפשר לקבוע, כי גם אם היה בהחלטה יסוד תכסיסי שכיסה על כוונה להמשיך ולשלוט בארץ – וספק אם היה יסוד ניכר שכזה – הרי ההתפתחויות שבאו אחרי-כן בזירת האו"ם הפכו את ההחלטה לבלתי-הפיכה.⁷⁴

על יסוד מסקנה זו ראוי לחדד את האבחנה בין התקופה שקדמה להחלטת הפינוי לתקופה שבאה אחריה. יש לחזור ולקבוע כי בחודשים שקדמו להחלטה היא השפיע המצב הבטחוני בארץ בכיוון של ערעור רצונם של הבריטים להמשיך ולשאת בעול השלטון על ארץ-ישראל, אולם המשך המרד אחרי החלטת הפינוי לא העלה ולא הוריד מבחינת רצונם של הבריטים להפטר מהבעיה, שכן כבר ב-20 בספטמבר 1947 פסל הרוב המכריע בממשלה הבריטית את הרעיון להמשיך ולקיים את שלטונם בארץ.

כמו בהחלטות הקודמות המשפיעים העיקריים בעד החלטת הפינוי היו משרד החוץ והעומד בראשו, ארנסט בוויין. גם הפעם, כמו בצמתי ההכרעה הקודמים, האדם הקובע האחר שהזדהה עם הקו של בוויין היה ראש-הממשלה קלמנט אטלי. יתכן שהוא אף היה החלטי ביותר בדעתו כי על בריטניה להפטר מהסבך הארץ-ישראלי.⁷⁵

יש טעם להזכיר כאן את עיקרי הנמקתו של שר החוץ נגד השארת פתח לשלטון בריטי בארץ ולו גם אם יסתיימו דיוני האו"ם במבוי סתום, דהיינו אם אף אחת מהתכניות של ועדת UNSCOP לא תזכה ברוב הדרוש, לא זו של הרוב ולא זו של המיעוט.

בוויין הביא שיקולים בעד ונגד תוכנית שלישית, 'צודקת' יותר כלפי הערבים, כלומר תוכנית חלוקה שתקטין באופן ניכר את שטח המדינה היהודית. יש להזכיר כאן במאמר מוסגר, כי ממשלת בריטניה התבססה בעמדתה השלילית כלפי תוכנית הרוב בוועדת UNSCOP, על הנימוק שיש אי-צדק בקווי החלוקה המוצעים: הכפפת קרוב לשליש מערביי ארץ-ישראל לשלטון יהודי ומסירת יותר ממחצית הארץ לשלטון זה, אף-על-פי שהיהודים היו מיעוט בארץ-ישראל. לפיכך, כדי למתן את ההתנגדות הערבית לחלוקה, בחן משרד החוץ הבריטי את האפשרות להציע מפה חדשה שתצמצם את מספר הערבים שיוכפפו לשלטון יהודי. הבחינה במשרד החוץ הסתיימה במסקנה כי תוכנית כזאת תגרום לתוצאות בלתי-רצויות לבריטניה, שכן מצד אחד היהודים לא יסכימו לשינוי הגבולות ומצד שני יִדרש מאמץ שְכָנוּע ניכר כדי להזיז את הערבים מהתנגדותם לכל מדינה יהודית, יהיה גודלה אשר יהיה.

73. ג' כהן (לעיל, הערה 44), עמ' 101: ע' אילן, בריטניה, אמריקה ושאלת ארץ ישראל, ירושלים תשל"ט, עמ' 273-274.

74. ג' כהן, שם, עמ' 129.

75. בישיבת הקבינט ב-20 בספטמבר חייב אטלי 'הודעה ברורה שבריטניה מתכוונת להפטר

מהמנדט'. PRO, CAB 128/10, CM 76 (47) 6

משרד החוץ צפה כי לפני שיסתיימו מאמצי השכנוע, יועמדו שליטיה הזמניים של הארץ, קרי הבריטים הדוחים את יציאתם, בפני הרע שבשני העולמות: התקוממות ערבית וטרור יהודי מוגבר. תחזית זאת לא פיתתה את משרד החוץ הבריטי להמשיך בשליטה על ארץ-ישראל.⁷⁶

קריאה מדוקדקת בתזכיר שהוכן במשרד החוץ והופץ בין עמיתיו של בוויין לקראת ישיבת הקבינט ב-20 בספטמבר חייבת להביא למסקנה כי התזכיר אכן שיקף שיקול רב והתנסות ממושכת. לא נראה כי קופל בו תכסיס גרידא, אם כי בוויין קיווה שהחלטת הפינוי שהתקבלה בישיבה היא כהמלצת התזכיר תצנן את התמיכה בתוכנית הרוב ותעמיד את הקהילייה הבינלאומית על הסכנות הכרוכות בביצועה. לכן המליץ שהקבינט לא רק יקבל את ההחלטה, אלא אף יפרסם את החלטתו: פרוסום כזה, כתב בוויין בתזכירו, יעודד גישה מציאותית. לכן גם ביקש להעמיד את העצרת [של האו"ם] בשלב מוקדם על נחישות ההחלטה הבריטית לפנות את הארץ, אם לא תושג הסכמה הדדית יהודית-ערבית.

בכליזאת שררו חשדות בדבר פנות ההכרזה על הפינוי, מפאת הפקפוק המסורתי שהתקיים בחוגים רבים ומגוונים כלפי הצהרותיה של 'אלביון הנוכלת'. רווחה הערכה כי בריטניה תשתדל ככל יכולתה להשאיר בארץ, והדברים לא היו מצוצים מהאצבע, שכן בחוגי הצבא ומשרד ההגנה הדעה השלטת הייתה שההשארות בארץ חיונית לבריטניה. כאמור, זו הייתה דעתם מאז תום מלחמת-העולם השנייה. ביסודה היא נותרה בעינה גם במחצית השנייה של ספטמבר 1947. בסיכומיהם של ראשי המטות, שהיו הבסיס לתזכיר שהגיש שר ההגנה ב-18 בחודש⁷⁷ לקראת ישיבת הקבינט המוזכרת, פסלו מפקדי הצבא השתתפות בריטית בכפיית שתי התוכניות, זו של הרוב בוועדת UNSCOP וזו של המיעוט. הם שללו במיוחד כפייה של תוכנית הרוב, שכן להערכתם ההתקוממות הערבית שהייתה צפויה במקרה כזה חייבה תגבורת גדולה בהרבה מדיוויזיה. אחרת הייתה הערכתם על גודל הכוחות שיידרשו לבריטניה, אם היא תישא באחריות לחוק ולסדר בארץ תוך כדי ישימה של תוכנית המיעוט, כלומר אם היא תאכוף הקמת פדרציה שערביי הארץ יהיו הגורם הדומיננטי בה. ראשי המטות סברו כי אפשר להתגבר על התנגדות יהודית בכוחות שעמדו אז לרשות המפקדה הבריטית המזרח-תיכונית.

אין להתעלם מן ההבדל בין עמדתם של ראשי המטות בספטמבר ובין הניתוח שלהם על המצב לפני-כן, בראשית 1947. אז – לקראת הדיונים עם הערבים והיהודים, שהסתיימו בהחלטה להעביר את הבעיה לאו"ם – המלצתם להעדיף את דיכוי היהודים על-פני עמידה נוכח התקוממות ערבית הייתה חד-משמעית ובלתי-מסוייגת; ואילו בסתיו 1947 הם ציינו כי שמירה על סדר-הכוחות הקיים של הצבא במזרח-התיכון תבוא על חשבון מחויבויות אחרות, שכן בריטניה נמצאה אז בעיצומו של תהליך שחרורם של מגויסי מלחמת-העולם השנייה.

כאן המקום לחזור אל טענה שפתחנו בה את הדיון: ההיסטוריוגרפיה המצמצמת, נאמנה לתפיסתם של אנשי המחתרת בזמנם, התייחסה בשוגג למאבק על ארץ-

76. ג' כהן (לעיל, הערה 44), עמ' 106.

77. שם, עמ' 125.

ישראל כאילו הוא היה עימות בין שני צדדים, יהודי ובריטי, והתעלמה מהשלישי – מהצד הערבי. עד לסתיו 1947 שללה בריטניה עצמאות משני העמים, היהודי והערבי, ושיעבדה את שאיפותיהם לצרכיה האסטרטגיים. אנשי אצ"ל, ויותר מהם אנשי לח"י, התעלמו בזמנם מהחתימה הפלשתינית לעצמאות ומהשלכותיה על יחסי בריטניה עם העולם הערבי בכללותו. הם רקמו אפוס בדבר מלחמת שחרור דו-צדדית, ובגבורת לוחמיהם הם ראו גילוי יהודי, ארץ-ישראלי, למאבק אנטי-אימפריאליסטי שהיה נטוש גם בחלקים נרחבים של העולם בתקופה שלאחר מלחמת-העולם השנייה. הם התפעמו מהאדהה שגילו מצרים רבים כלפי היהודים שנידונו למוות על רציחת המדינאי הבריטי לורד מוין בקהיר, אולם התעלמו מהעובדה שהאדהה לא נבעה מאהבת לח"י אלא משנאת בריטניה. גם אם לא היו בין מפגיני האדהה חיילים מצרים שירו אחרי שלוש שנים בשדות פלוג'ה, אשדוד או חברון על לוחמי העצמאות היהודית – על לומד ההיסטוריה לדעת, כי אנטי-אימפריאליזם ואנטי-ציונות הלכו יד ביד בעולם הערבי גם אז. המאבק האנטי-אימפריאליסטי כפי שהצטייר אז לעיניים יהודיות תורגם אפוא לעברית רומנטית בצורה שטשטשה את ההתבוננות הטרילוגית, הנכונה, במאבק על ארץ-ישראל.

כך אנו נתקלים שוב בטעות היסודית של צמצום העימות לשני צדדים, היהודים למול השליטים הזרים. משקיפים זרים בעלי אוריינטציה אנטי-אימפריאליסטית הצביעו על העובדה שהמאבק היהודי התמקד בדרישה לפתוח את שערי הארץ למהגרים, שחלק ניכר מהם היו אירופים, 'לבנים'. בעיניהם המאבק היהודי היה מאבק בעד זכות הקולוניאליזציה של שטחים ערביים. זה לא היה אפוא מאבק אנטי-קולוניאלי טיפוסי. ועוד: הבריטים של שנות הארבעים המאוחרות לא היו מגיני המיעוט הלבן בארץ-ישראל, המיעוט של המתיישבים החדשים, אלא כמעט להפך – הם שמו עצמם מגיני זכויותיו של הצד השלישי, הערבים, שרובם היו ילידי הארץ הוותיקים ועיקר מאבקם היה לא להפך למיעוט בה.

לענייננו, ההמלצה כבדת-המשקל של ועדת UNSCOP להעניק עצמאות לשני העמים הביאה את משרד החוץ הבריטי לערוך רוויזיה בהערכתו בדבר הסתברות נמוכה שמדינה יהודית תזכה ללגיטימציה בינלאומית. רוויזיה זו היא המסבירה את עיתוי ההחלטה על הפינוי. מצד שני, הלגיטימציה שניתנה גם לעצמאות ערבית שינתה את ההערכות הבריטיות כלפי הצד הערבי ותיעלה אל האפיק ההאשמי את החיפוש אחר הדרך להגן על האינטרס הבריטי בארץ-ישראל. הערכות זו הסתמכה על הלגיון הערבי שאמור היה לתפוס את החלקים הערביים של מערב ארץ-ישראל. התבוננות במכלול השיקולים הבריטיים מגלה כי השתלטות הלגיון הערבי על הארץ או לפחות על חלקיה הערביים הייתה אמורה לחסוך מבריטניה את עיקר התשלום תמורת השארותה בארץ – פגיעה בתהליך השחרורים של מגויסי מלחמת-העולם השנייה. בתנאי הרבע האחרון של 1947 נחשבה פגיעה כזאת למחיר כבד מנשוא.

היה זה קירקברייד (Kirkbride), שגריר בריטניה ברבת-עמון, שהציע לעודד את עבדאללה מלך עבר-הירדן להגשים את שאיפתו להשתלט על החלקים הערביים של ארץ-ישראל. בתגובה להצעת השגריר גילה משרד החוץ יחס חיובי לחלוקה דה-פקטו של הארץ בין עבדאללה למדינה היהודית. מבחינה בריטית היה בכיוון זה יתרון שלא היה מצוי באכיפת איזושהי תכנית חלוקה על-יסוד החלטת העצרת, שכן בחלוקה דה-פקטו שכזאת היה טמון סיכוי לחתימת הסכם בין הממלכה ההאשמית

למדינה היהודית החדשה. במשרד החוץ הבריטי אף קיוו כי בהסדר יהודי-האשמי תקבל המדינה הירדנית מוצא אל הים-התיכון. הם חשבו על נמל חיפה, והשתעשעו בתקווה כי בריטניה אומנם תצא מהארץ, אך האינטרסים שלה לא יפגעו.⁷⁸ בהזכירנו עניין זה אנו מקדימים קצת את המאוחר. הצעת השגריר הבריטי ברמת-עמון הגיעה ללונדון במרוצת חודש אוקטובר, והקשרה היה דיונים על פינוי הלגיון הערבי במסגרת תוכנית הפינוי הבריטי.⁷⁹ לעומת-זאת, ההחלטה על עצם הפינוי, שנפלה כאמור חודש לפני-כן, דווקא הביאה בחשבון הקרבה של אותם אינטרסים אסטרטגיים-כלכליים שראשי המטות חזרו וקבעו במשך זמן רב כי ארצם אינה רשאית לוותר עליהם.

כך או כך, לא עברו שלושה שבועות מאז ההודעה והתברר כי בעצרת האו"ם מתגבשת תמיכה שדי בה לאישורה של תוכנית הרוב. היה זה לאחר שנציגי שתי מעצמות-העל, ברית-המועצות וארצות-הברית, הודיעו כי הם קיבלו הנחיות לתמוך בה.⁸⁰ בכך פג הלגיון של השיקול שהניע את הבריטים להכריז על פינוי לשם הרתעת העצרת מאישור תוכניתו של הרוב בוועדת UNSCOP. החלטת הפינוי קיבלה משלב זה ואילך משמעות סופית, והחלטת כ"ט בנובמבר חרצה סופית את היותה בלתי-הפיכה.

הוזה אומר – מ'20 בספטמבר 1947 לא היה צורך בהמשך הלוחמה-הזעירה של אצ"ל כדי שהבריטים אכן יצאו; ואילו לפני-כן – היו להשפעתה פנים לכאן ולכאן, ואין לבטל כלאחר-כך את ההשקפה הבן-גוריונית שנקטה היה רב מתועלתה. מכל מקום אין הצדקה לומר כי היא הייתה הגורם המכריע לכך שהמנדט הבריטי הסתיים בהקמת מדינה יהודית.

* * *

בשולי הדיון יש מקום לסייג את המושג 'היסטוריוגרפיה מצמצמת'. הוצאנו מכלל המושג את חיבוריהם של מפקדי אצ"ל, מנחם בגין, יעקב מרידור, אליהו לנקין ואחרים. הם שייכים לתחום דיון אחר, שכן ספריהם ומקורותיהם התבססו על התנסותם האישית, על זכרונותיהם ועל השכנוע הפנימי שלהם, לא על שיטת המחקר ההיסטורית. חיבורו של שלמה לב-עמי, במרד ובמאבק, שייך לתחום הביניים שבין ספרות המפקדים ובין כתיבת תולדותיהם של מאבקי 'המחתרות'. אומנם כתיבתו לא הותאמה לכללי המחקר ההיסטורי והיא איננה חורגת הרבה מגדר 'כרונולוגיה של מבצעים', אולם בכל-זאת הוא ראוי לאזכור, בשל הקו הנקוט אצלו שלא לתבוע אשראי בלעדי לארגון שהוא מילא בו תפקיד בכיר ביותר. לב-עמי סוקר את ארועי הלוחמה-הזעירה בשנים 1944-1948 במידה ראויה של ריחוק ואובייקטיוויות. המעיין בספרות המאבק ימצא עצמו נשכר גם מקריאת ספרו של אלי תבין, החזית

78. שם, עמ' 110-111.

79. שם, עמ' 108-109.

80. ב'11 באוקטובר הודיע נציג ארצות-הברית בוועדת-המשנה לענייני ארץ-ישראל בעצרת האו"ם על תמיכת הממשל האמריקני בתוכנית של הרוב בוועדת UNSCOP. כעבור יומיים מסר נציג ברית-המועצות הודעה דומה באותה ועדה.

השנייה: הארגון הצבאי הלאומי בארצות אירופה 1946–1948, אך הספר איננו שייך לתחום הדיון של מאמר זה, שכן הוא עוסק בתחום מוגדר אחד ואינו מתיימר להקיף את ההתרחשות בכללותה אלא לשם ציור רקע.

הסתפקנו אפוא במובאות מספריהם של ניב ונדבה. ניב אומנם ביקש להקיף את התופעה כולה, אולם שדה ראייתו היה מוגבל, בראש ובראשונה משום שביטל לחלוטין את משקל הגורם הערבי בשנים ההן ולא הביא בחשבון את השפעתו המכרעת על הבריטים. הוא גם לא הציג את השאלה שראוי לדון בה: מדוע לא נזקקו הערבים לשיטות אלימות עד סתיו 1947? ניב ביטל כנראה כליל את אימת המרד הערבי על הממשלה הבריטית ולא הזכיר כלל את קיומו, אולם הבריטים לא ביטלו את משמעותו כל ועיקר.

תכליתו של מאמר זה לא הייתה ביקורת ספרים, אלא דיון על שיטה היסטוריוגרפית, אולם מאחר שנדרשנו בעיקר לניב ולנדבה, ראוי לציין בשולי הדברים את הערכתו החיובית של כותב המאמר לחיבורו של דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי. הוא עשה מלאכת איסוף וקומפוזיציה רבת-ערך, והלומד את תולדות ישראל אסור שיפסח על ספר רב-כרכים זה. לעומת זאת, שיטתו של נדבה בחיבורו מי גרש את הבריטים מהארץ לוקה בחסרונות רבים, וראוי כי מורים להיסטוריה ישקלו היטב אם נכון להפנות אליו תלמידים מבלי להצביע על מגבלותיו המתודולוגיות החמורות, כגון הגלישה להיסטוריה של אילוף. נדבה מערכב מקורות ראשוניים ומשניים ומסתמך באופן בלתי-ביקורתי על מובאות תלושות מהקשרן מתוך מאמרים פובליציסטיים ועדויות שנמסרו בעל-פה לאחר זמן רב – הכל בגדר ראיות חותכות שוות ערך. דרכי הניתוח וההוכחה שלו לוקות בחוסר-אבחנה בין רישום חולף לבין משקע מתמיד. יש לפסול כליל את שיטת המדידה שלו בכואו לאמוד את משקלם היחסי של גורמים שונים בתוצאה מסוימת: שיטת ההשוואה שלו בין הטרור להעפלה, למשל, מסולפת בעליל.⁸¹ גם יש להזהיר מפני הפשטנות המאפיינת את דיונו בארועים כמו תליית הסרג'נטים, שעוררו מחלוקת והתגובות להן היו מעורבות, אם לנקוט לשון זהירה. הוא התעלם לגמרי מהעובדה שהיו

81. נדבה קבע (בחיבורו הנ"ל, עמ' 25) כי 'כ-90% מן הדיונים [היכן?] הוקדשו לבעיית הטרור ורק כ-10% לפרשת ההעפלה'. כתב ולא פרש כיצד מדד את הקף הדיונים ומספרם. חזקה עליו שלא כתב דברים בעלמא, ובוודאי שאין לבטל את רגישותו של הציבור הבריטי לאובדן חייהם של חייליו ולמחיר הכבד שגבתה החזקת הצבא בארץ-ישראל. ברור שהשפעתה על ההכרעה לפנות את הארץ לא הייתה מבוטלת כל עיקר. עם זאת, בהקשר זה ראוי להעיר כי עיון בתיקים של משרד החוץ, שהעומד בראשו הוביל את מהלך ההעברה לאו"ם, מראה כי העיסוק בהעפלה נסק למקום הראשון – הן מן הבחינה הכמותית (53 תיקים בסדרה FO 371: מספריהם 61750, 61799–850, הרבה יותר מאשר המצב בארץ-ישראל עצמה: 37 תיקים בסדרה ההיא), והן מן הבחינה האיכותית. את הבחינה האיכותית ראוי למדוד ברמת הטיפול: התיעוד מצביע בברור על כך ששר החוץ הכתיב אישית את האינטנסיוויות של הלוחמה נגד ההעפלה, ולא רק במישור הדיפלומטי, ואילו לגבי הטרור אין בתיקים אלו ולו תעודה אחת המצביעה על כך שצעד אחד מצעדיו הושפע מארועי הלוחמה-הזעירה בארץ.

לפעולות ההן גם תוצאות אחרות מאלו שמחולליהן חתרו אליהן. עם־זאת, עיקר חסרונו של החיבור הזה אינו מצוי בנקודה זו או אחרת, אלא בצמצום של שדה הראייה, בחוסר הכרה בסיסית כי סיום שלטונה של בריטניה בארץ־ישראל הוא תוצאה מהתפתחות רבת־שלבים ורב־מישורים שהשתתפו בה גורמים מגוונים ושונים זה מזה.

* * *

לסיכום: תיקון ראשון מתבקש לגבי ההיסטוריוגרפיה המצמצמת הוא המרת המודל הדו־צדדי למאבק, המודל היהודי־בריטי, במודל תלת־צדדי. הגורם הערבי נכח כל העת, ואין זה מיותר לחזור: מבחינת הבריטים נוכחותו הייתה מכרעת. עם־זאת, ההרחבה הזאת איננה מספקת. אין לצמצם את הדיון למישור של הפעלת הכוח האלים וראוי להביא בחשבון גורמים מדיניים. מעצם טבעם הם אינם באים לידי ביטוי בנוסחה פשטנית, המעמידה הכל על דחיקת הבריטים מארץ־ישראל מפאת הרג חייליהם בפיגועי אצ"ל ולח"י והעול הכספי שהתחייב מדיכוי היישוב. אפשר לאתר את הממשל האמריקני בראש הגורמים הנוספים שיש להכיר במעורבותם ובכובד משקלם – ושיקולי האמריקנים לא הושפעו כלל ועיקר מהפיגועים ההם. אדרבא, מעורבותם אף מנעה במידה מסוימת הסלמה מסוכנת, מבחינה יהודית, עקב פיגועי אצ"ל ולח"י. הווה אומר: המערכת המדינית גם השפיעה על המאבק הצבאי ולא רק הושפעה ממנו. קיומו המתמיד והחשוב של הגורם האמריקני במישור המדיני 'תיקן' התפתחויות אפשריות במישור הצבאי וסגר בפני הממשלה הבריטית את דרך הדיכוי הדרכטי, כפי שדרשו ראשי הצבא הבריטי בלונדון, בקהיר ובירושלים לאחר פיגועי אצ"ל ולח"י. לונדון חייבת הייתה להביא בחשבון את התגובה של הבית־הלבן ושל בתי המחוקקים האמריקניים, וכך נחסכו מן היישוב היהודי מכות קטלניות.

ההיסטוריוגרפיה המצמצמת מזכירה אך לשלילה את ההפוגה שכפתה ההנהגה הציונית על 'ההגנה', ועמדנו על כך שהבריטים הביאו בחשבון הגורמים את הכוח היהודי גם כשהוא לא הופעל. ראינו כי האישיות המרכזית בעיצוב המדיניות הבריטית בתקופה הנדונה, שר החוץ בוויין, העריך כי צעדים פרו־ערביים מרחיקי־לכת יגרמו להתקוממות־רבתי של היישוב. אכן, הוא היה מוכן להתמודד עם התקוממות שכזאת. די בעניין זה כדי להראות עד כמה שגוי ההסבר המעמיד את קץ המנדט אך ורק על פיגועי אצ"ל ולח"י.

הגישה המעמידה את קץ המנדט על גורם אחד בלבד – גישה מוניסטית בלשונו של מאמר זה – גרמה לבעליה שלא להכיר בכך שלא הייתה תבוסה בריטית מוחצת יותר מאשר תבוסת הממשלה הבריטית במערכה המסועפת שניהלה נגד העלייה 'הבלתי־לגלית'. היא לא הצליחה לבלום את מסעם 'הבלתי־חוקי' של כ־70 אלף עולים לארץ בשנתיים האחרונות למנדט. גם לא עלה בידה להשיג שיתוף־פעולה יעיל של מדינות אחרות, שהתירו לספינות המעפילים להפליג מנמליהן או לשוט תחת דגלן. על־אף המאמץ הדיפלומטי הנרחב והמתמשך, שבריטניה הגדולה גייסה למענו את מיטב השפעתה, גדלה ההעפלה מחודש לחודש. ההעפלה הנחילה למשרד החוץ הבריטי כישלון קשה ביותר בתחום המדיני ובתחום ההסברתי־המוסרי: אמצעי התקשורת ברחבי העולם לא קיבלו את גרסת הבריטים, שטענו כי המנהיגים הציונים מנצלים בציניות חסרת־מצפון את מצוקתם של שרידי השואה. לעומת־זאת, המעפילים

ומארגני ההעפלה הצליחו להשריש את ההכרה כי ההעפלה היא מסע של פליטים אל חוף מבטחים נכסף. לא היה בשנים ההן ביסוס טוב יותר לטענה כי ארץ-ישראל היא הפתרון הראשי למצוקת היהודים.

לשאלה מה גרם ליציאת הבריטים נלוותה בחלקו השני של המאמר גם השאלה מה קבע את לוח הזמנים של יציאתם. חקר הנסיבות שקדמו להעברת הבעייה של ארץ-ישראל לדיון באו"ם, חקר השיקולים והכוונות שהדריכו את הקבינט הבריטי בהחליטו על ההעברה ואחר-כך בהחליטו על פינוי בעקבות תוצאותיו של הדיון באו"ם – חקר ההתפתחויות הסבוכות הללו מפנה אותנו בהכרח למכלול הגורמים הרחב. הוא חושף את הפן האחר של יציאת הבריטים: סיכול מהלכיהם המדיניים בזירת האו"ם שגלל מהם באופן סופי כל פתח של חזרה מהחלטת הפינוי. בהקשר זה השפעת הפיגועים של אצ"ל ולח"י הייתה משנית, ואילו למדינאות הציונית הייתה השפעה מכרעת.

הדיון בהצלחת המדינאות הציונית לא יהיה שלם, ללא התייחסות לעמדה השלילית של בן-גוריון וחבריו לדעה ולהנהגה כלפי 'הפרישה'. הדבר התקשר בעיניהם עם עמידתם הבלתי מתפשרת על היותה של הסוכנות-היהודית מייצגת בלעדית של תביעות העם היהודי בארץ-ישראל. הדבר היה חיוני בעיניהם להשגת הלגיטימציה לריבונות יהודית בארץ-ישראל. 'הפרישה' איימה למוטט את בסיס הלגיטימציה. לפורשים גם לא היו כלים להעריך את התוצאות המדיניות של מבצעי הלוחמה-הזעירה, ולא פחות חשוב מכך – לא עמדו לרשותם נתונים שהיו מאפשרים להם לקבוע למבצעים עיתוי תואם למהלכים המדיניים שנדרשו כדי להגיע להחלטת כ"ט בנובמבר.

מאמר זה עסק בעיקרו בצד המתודולוגי-היסטוריוגרפי, אולם אגב דיון הצבענו על נקודות המסבירות במשהו את מאזן ההצלחות והפשלונות של שני הצדדים, היהודים והבריטים. קצר היה מצענו מכדי צרופן לתמונה שלמה ומכדי פרישת הדרמה המסעירה שהתרחשה במאבק על ארץ-ישראל בשנים שבין השואה והתקומה. ועוד ידובר בה.